

נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, פרשני צרפת

נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, פרשני צרפת

מאת

מנחם כהן

בעיית שינויי נוסח המקרא המופיעים בציטוטי רש"י

הגדרת הבעיה

אחת הבעיות, העומדות בפני מי שמבקש להדיר מהדורה מדעית של פרשנות ימי הביניים, היא אופן הצגתו של נוסח המקרא המצוי ב'דיבור המתחיל' ובמובאות הפסוקים הפזורות בפירוש. כל המשווה את 'דיבורי המתחיל' של הפירושים במהדורות המקובלות של "המקראות הגדולות" לנוסח המקרא שעל הדף, יעמוד מיד על ההבדלים הרבים שבינם לבין הנוסח המקראי, ברובם המכריע הבדלי כתיב. האפשרות שמדובר בעיקר בשיבושי מדפיסים נדחית בבדיקת כתבי יד קדומים, שכן בהם ההבדלים רבים עוד יותר. יש כאן אפוא נוהגי כתיב רבי

שנים, והשאלה הניצבת בפני מהדיר מדעי היא: האם מקורם של הבדלים אלה באוטוגרף של המפרש עצמו – ואז ראוי לשמרם, או שמא הם מעשי ידי דורות של מעתיקים – ואז ראוי יש להחליפם בנוסח המסורה המדויק. ומתוך כך עולה שאלה חשובה אחרת: בין אם המדובר הוא בשינויים בגרסת המקור של המפרש, ובין אם מדובר בשינויים שמקורם במעתיקיו, האם הם נובעים מאי הקפדה על העתקה מדויקת של פסוקי המקרא, או שהם משקפים – כולם או חלקם – גרסאות שהיו בספרי המקרא שבידי המפרש ו/או המעתיק?

התייחסות מהדירים מדעיים של פירוש רש"י לבעיה

לפני שניגש לבירור מעמיק של השאלות הללו, נציג בקצרה את התייחסות מהדיריו המדעיים של רש"י לבעיה, ואת דעתנו עליה: במבוא למהדורתו על פירוש רש"י לתורה, מצהיר ברלינר^[1] כי שינה "תיבות 'דיבור המתחיל' בענין מלא וחסר, כדי שיהיה הכל מכוון עם המסורה, אשר היא מורשה לנו", והוא תולה את כל ההבדלים שבכתבי היד ובדפוסים במעשה ידיהם של סופרים ומעתיקים. כמוהו נוהגים גם מאהרשען^[2] ואחרים, גם אם לא תמיד הם מצהירים במפורש על מדיניותם בנושא זה.

קשה להעלות בקנה אחד את הצהרתו של ברלינר, ואת יישומה במהדורתו, עם מתודה מדעית של ממש. המטרה של מהדורה מדעית לפירוש כלשהו היא, כידוע, להניח לפני הקורא נוסח קרוב ככל האפשר לנוסח הפירוש שיצא מתחת ידי מחברו. ההדרה מדעית ראויה לשמה אינה אמורה לשנות גרסאות המעוגנות בכתבי היד, ובייחוד לא לאור הנחות מוקדמות, שבינן לבין מערכת השיקולים המדעית הנהוגה בהכרעות טקסטואליות, אין ולא כלום. ההכרעה באם ההבדלים הרבים בציטוט הפסוקים הם פרי שיבושי מעתיקיו של פירוש רש"י, או שמקורם באוטוגרף של רש"י עצמו, חייבת להתבצע אך ורק לאור הממצא העולה מהשוואת כתבי היד עצמם, ועל רקע המציאות הטקסטואלית המקראית של המקום והתקופה בהם מדובר. אם בבדיקה כזו יתברר שיש יסוד להנחה שמקורם של הבדלי הנוסח

אכן באוטוגרף של רש"י, יש להשאירם על מכונם; שאם לא כן - לא זו בלבד שנמצאנו מעלימים עובדות העשויות להתגלות כחשובות מנקודת ראותו של החוקר והלומד, אלא שעלולים אנו לפגוע גם בפירוש עצמו, אם אכן הוא מושתת על נוסח מקרא שונה מזה של 'נוסח המסורה' שבידינו.

הנוסח השונה בפירוש רש"י לשמות כה, כב

נפתח את חקירתנו בשינוי המפורסם, המצוי בפירוש רש"י לפרשת 'תרומה', שלא זו בלבד שהוא מצוי ב'דיבור המתחיל', אלא שהפירוש עצמו מתייחס אליו, כדלהלן:

שמות כה, כב: ואת (בנוסחנו: את) **כל אשר אצוה אותך -**
הרי וי"ו יתירה וטפלה, וכמוה הרבה במקרא, וכן תפתר:
ואשר אדבר עמך שם את אשר אצוה אותך - אל בני
ישראל הוא.

תהיותיהם של מפרשי רש"י הראשונים

שאלת הו"ו היתרה הזאת, שאינה נמצאת בנוסח המסורה, העסיקה את הסופרים שהעתיקו את פירוש רש"י, ואף מפרשיו הראשונים של רש"י תהו על התופעה. כך, למשל, מנסח ר' יהודה בן אליעזר, ממפרשי רש"י הראשונים (המאה ה-14), את תמיהתו:

" ואת כל אשר אצוה אותך - פירש רבנו שלמה:
הרי וי"ו יתירה וטפילה, וכמוה הרבה במקרא וכו'.
פליאה גדולה נשגבה בעיני שליח ציבור מטרוויש הר'
מנחם, כי בספרים מדויקים כתוב **את** בלא וי"ו.^[3]

חשיבותה של עדות זו בכך, שהיא מעידה על מציאות טקסטואלית בעירו של רש"י עצמו, כמאה וחמישים שנה לאחר פטירתו. לפי עדות זו היו בטרוויש ספרי תורה שהוחזקו כ'מדויקים' בצד ספרים פחות מדויקים, ונראה שהעדר הו"ו בפסוק הנ"ל אפיין ביחוד את הספרים ה'מדויקים'. תמיהתו של ר' מנחם אינה על עצם קיומה של הו"ו בחלק מן הספרים, אלא

על כך שבידי רש"י לא היה ספר מדויק. במקומות אחרים בחיבורו, מזהה ר' יהודה בן אליעזר את הספרים המדויקים הללו עם ספרי ספרד^[4]. ניתן להסיק שכמה מאלו הגיעו כנראה גם לטרוויש. יש בפירורי המידע הללו, על מצב הדיוק של ספרי המקרא בטרוויש של המאה ה-14, ועל ההבחנה בין ספרי ספרד ואשכנז בהקשר זה, כדי לשמש לנו נקודת מוצא לבירור היסודי המתבקש, באשר למהותה של המציאות הטקסטואלית המקראית ששררה בקהילות אשכנז של ימי הביניים בכלל, ובזמנו ובסביבתו של רש"י בפרט, לעומת המציאות באותה העת בקהילות ספרד.

בטרם ניכנס לעובי הקורה של הבירור, נבחן עוד כמה מעקבות התהייה על אותה ו"ו יתירה שהיתה בספרו של רש"י: עיון משווה במספר גדול של כתבי יד מלמדנו, שבחלק ניכר מהם חסר כל הקטע הנ"ל, כולל 'דיבור המתחיל', או שמצוי בהם רק 'דיבור המתחיל' ללא ו"ו, כהמשכו של המשפט הקודם^[5]:

**"...ומשם יוצא ונשמע למשה באהל מועד את כל אשר
אצוה אותך אל בני ישראל."**

עריכה ספרדית

גרסאות מסוג זה מצויות, ככל הנראה, בכתבי היד הספרדיים והאיטלקיים בלבד^[6]. עד עתה לא נמצאה גרסה כזו בכתבי היד האשכנזיים המוכרים לנו. לפי ממצא זה נראה, שיש לשייך את התופעה הנ"ל (של שינויים ו/או השמטות) למכלול הקווים האופייניים לעריכה הספרדית^[7] של פירוש רש"י, שהחלה להווצר עם הגעתו של פירוש רש"י לבתי המדרש בצפון ספרד במהלך המאה ה-12.

עקבותיו של אפיון עריכתי זה ניכרים גם בדפוסים הראשונים. וכך מצוי פירוש זה של רש"י בחומש דפוס בולוניה^[8] – שמצע הטקסט שלו אשכנזי – ואינו מופיע בדפוס חיג'ר הספרדי^[9]. הנוסחה האשכנזית של בולוניה נתנה את אותותיה גם ברוב המהדורות הבאות של הדפוסים הראשונים, כולל מהדורת

בן-חיים^[10] . ומכיוון שמהדורת בן-חיים שימשה יסוד למהדורות הדפוס של הדורות הבאים, שרד הקטע הזה עד היום. על רקע בחינת נוסחם של כתבי יד מקראיים בספרד של ימי הביניים, ניתן לשער מה היו מניעי ההשמטה של העריכה הספרדית: גרסת 'ואת' - המופיעה בפירוש - לא היתה מצויה (ברוב, ו/או במדויקים שבין) ספרי המקרא שבידיהם. כתוצאה מכך אפשר להניח שני מניעים אפשריים להשמטת הפירוש:

א. טובתו של הקורא, שלא יעמוד נבוכ מול שונות הנוסח בין הלשון בפירוש לזו בפסוק.

ב. מניע אמוני של 'אמונת חכמים': שלא לתת מקום לתהייה בדבר האפשרות שרש"י, גדול פרשני המקרא, החזיק בידיו נוסח שאינו מדויק.

דעת בעל 'ספר הזכרון'

המחשה להתחבטות הקשה בין שיקול הדעת הנשען על העובדות ובין מניעים אמוניים, יש בדבריו של ר' אברהם בקראט הלוי^[11] , מגדולי פרשניו של רש"י, בעל 'ספר הזכרון', שאומר את הדברים הבאים על הקטע הנ"ל:

"...כן הוא בנסחאות הישנות. ויש נסחאות שכתוב בהן **את** בלא ו"ו, ונסחאות שנכתבה בהן הפסוק ולא פרש עליו דבר - ועל זאת הנסחא דחקו לתקן מה שלא יוכל לתקון, ונסחאות שלא נכתבה בהן כל עקר, לא הכתוב ולא פירשו. וחתרתי לפרש ולהשיב אל היבשה אחת מכל הנסחאות האלה, ולא יכלתי. אבל אחר בקשת המחילה על היותי שולח לשוני בספר משיח יי', אומר אני, שספר התורה שפירש עליו הרב ז"ל היה כתוב בו **ואת** בו"ו, ולכן הוזקק לפרש עליה מה שכתוב בנסחא הראשונה שכתבתי." ^[12]

ה"נסחאות הישנות" הנזכרות בדבריו הן כתבי היד האשכנזיים, ושאר הנוסחאות שהוא מזכיר תואמות את הממצא ברוב כתבי היד הספרדיים. ניכר בדבריו, שעשה תחילה מאמץ ליישב את הדברים, באופן שלא תיפגע האידיאה האמונית בדבר ספרו המדויק של רש"י, אלא שלא עלה הדבר בידו. ולאחר בקשת מחילה על הפגיעה האפשרית באידיאה הנ"ל, הוא קובע שבחינת העובדות אינה משאירה מקום לספק בדבר מהימנות עדותן של הנוסחאות הישנות (האשכנזיות) לגבי הנוסח שהיה מונח לפני רש"י.

דעת בעל 'מנחת שי'

גם ר' ידידיה מנורצי, בעל 'מנחת שי' ^[13], תמה על התופעה. הוא אף מצביע על שני פרשנים נוספים – ר' אברהם אבן עזרא וחזקוני – שיש בפירושיהם על אתר כדי להעיד על תפוצתה הרחבה של גרסת 'ואת' באשכנז. הוא קובע, אמנם, שגרסה זו מנוגדת לעדות המסורה עצמה, ועל כן אינו יכול לקבלה, אבל נראה לו עובדתית שאכן זו היתה הגרסה, הן בספרו של רש"י, והן בספריהם של החכמים הנ"ל; וזו לשונו:

תמהני על שלשה גדולי הדור, שהם חכמים גדולים, אבן עזרא ורש"י וחזקוני, שפירשו **ואת כל אשר** בו"ו. דומה שכן היה כתוב בספריהם. וכבר עיינינן להא מילתא, ואשכחנא לה במסרה רבתא, דחשיב להדין פסוקא בהדי תלתא דכתיב בהו 'צוואה' **את כל אשר**. ותרתי אחריני אינין: **את כל אשר אנכי מצוה אתכם** ד'ראה'; **את כל אשר אצונו** ד'שופטים'... ^[14]

הבדלי נוסח ב'דיבור המתחיל' המשתקפים בפירוש

עצמו

הדוגמה שנידונה אינה היחידה שבה משתקפת גרסה שונה מנוסח המסורה מתוך פירושו של רש"י. מקרים רבים אחרים פזורים על פני המקרא כולו. להלן יובא מבחר (חלקי) של פירושים כאלה, המייצג ומדגים סוגים שונים של הבדלים. בכל המובאות להלן, לשון פירושו של רש"י מצוטטת מתוך מהדורתנו (מקראות גדולות 'הכתר'), שהיא פרי השוואה של מיטב כתבי היד. לגבי כל אחת מן המובאות יופיע גם מידע על הנושאים הבאים:

א. מידת התפוצה של הגרסאות השונות בכתבי היד המקראיים של ימי הביניים.

ב. שיעור החדירה של הגרסאות הללו לדפוסים ראשונים של מקרא.

ג. כיצד הגיבו מהדירי הדפוסים של 'מקראות גדולות' לניגוד שנוצר בין גרסתו של רש"י לגרסת נוסח המקרא שעל הדף.

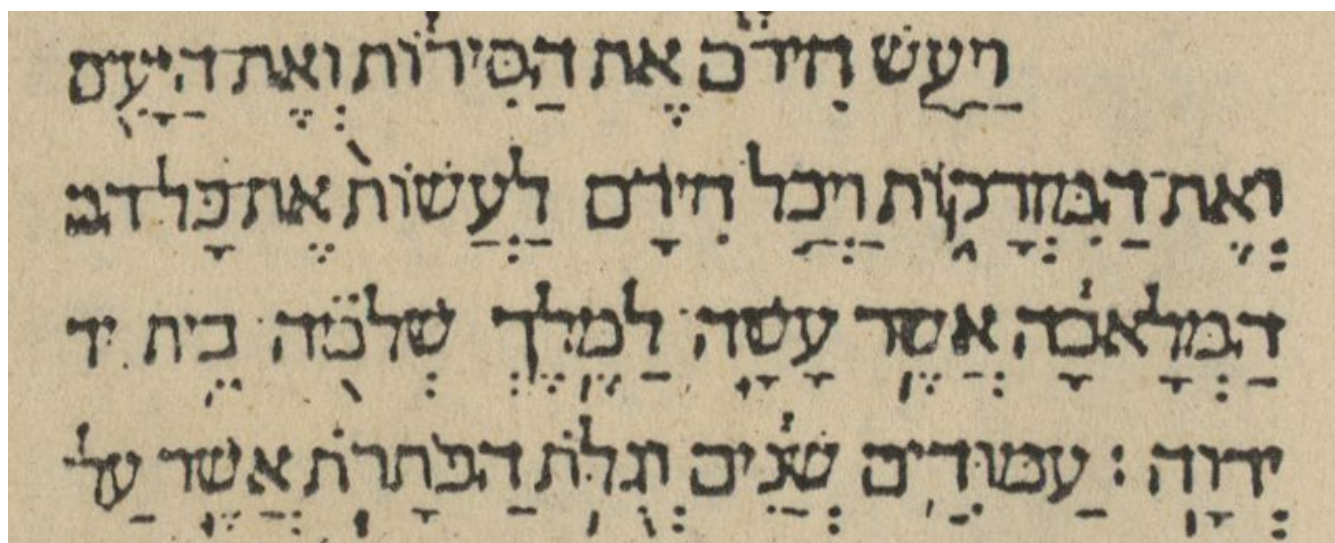
חילופי אותיות

ישעיהו ח, יא: בחזקת (בנוסחנו: כחזקת) **היד** –

בהתגבר הנבואה עלי, בהוסיף לדבר אלי בדבר הזה; כמו שכתוב למעלה (ח, ה) "ויוסף יי' דבר אלי".

הגרסה 'בחזקת' שבספרו של רש"י היתה, כנראה, ברוב ספרי המקרא שבחבל אשכנז. זו גם גרסתו של ר' יוסף קרא. שורש הגרסה הזו עתיק, כפי שניתן לראות מתרגום המלה בחלק מכתבי היד של תרגום יונתן: 'במתקף'^[15]. גרסה זו היתה נפוצה למדי גם בספרד, אם כי שם היתה במיעוט. היא היתה גם לפני רד"ק, ומאוחר יותר בדפוס הראשון של התנ"ך השלם (סונצ'ינו 1488) המתבסס על כתבי יד אשכנזיים. גם בן-חיים הכניסה לנוסח המקרא של מהדורתו, ובעקבות כך הונצחה בכל המהדורות של "מקראות גדולות" עד ימינו. מכיוון שלא נוצר ניגוד על הדף בין רש"י למקרא, שרדה גרסה זו גם בדיבור המתחיל של רש"י.

אבל בנוסח המסורה המדויק, כפי שהוא משתקף ב'כתר ארם צובה' ובכתבי היד הקרובים אליו, וכן במהדורתנו, הגרסה היא 'כחזקת'.

מתוך מהדורת הדפוס הראשונה של תנ"ך שלם, סונצ'ינו 1488

מלכים א' ז, מ: סירות (בנוסחנו: כירות) – של נחשת, לדשן המזבח. [יש ספרים כתוב: **ויעש חירום את הכיורות** – ואומר אני: ה'כירות' הן הן 'סירות', כמה דאת אמר "ככור אש בעצים" (זכ' יב, ו), וכן "והכה בכיור" (ש"א ב, יד).]

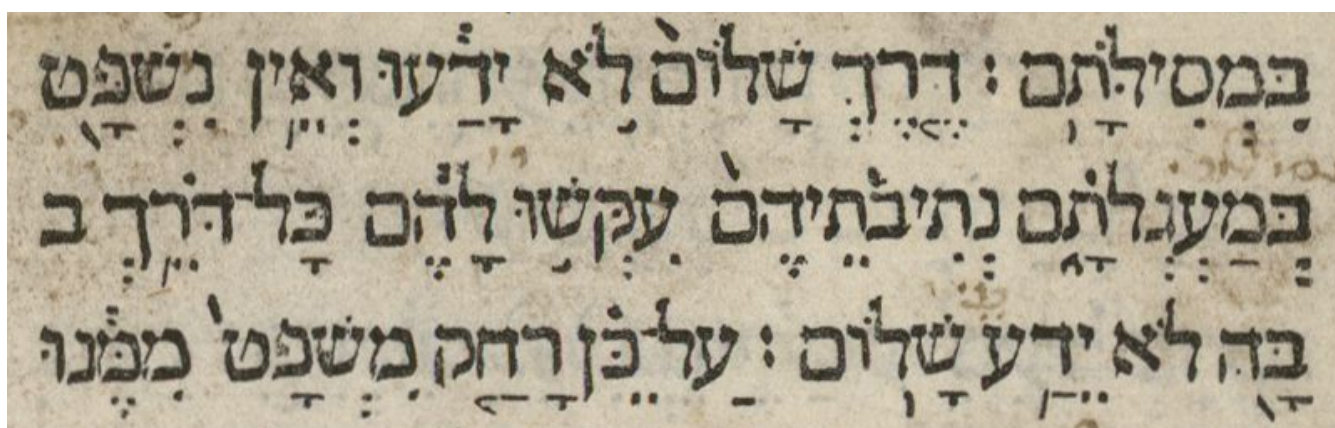
גרסת הספר שהיה בידי רש"י היא 'סירות' (מילה שמופיעה בנוסחנו בהמשך הפרק, בפסוק מה, וכן בדברי הימים ב' ד, יא). זוהי גם גרסתו של ר' יוסף קרא. תפוצתה של גרסה זו היתה רחבה למדי בחבל אשכנז. אבל גם גרסת 'כירות' היתה מצויה, ולכן הוסיף מעתיק אשכנזי מאוחר יותר את התוספת, המצויה לעיל, בסוגריים מרובעים. הדפוס הראשון של התנ"ך השלם (סונצ'ינו 1488) – המתבסס על כתבי יד אשכנזיים – גורס 'סירות', אבל מרבית הדפוסים שבאו אחריו, וכן גם בן-חיים, גורסים בנוסח המסורה ('כירות') בלשון הטקסט המקראי. כנגד זה משאיר בן-חיים את גרסת 'סירות' בפירוש רש"י, ואינו מביא את התוספת הנ"ל. אלא שלא נחה דעתם של מהדירים מאוחרים יותר מן המצב הזה, ובמהדורת וורשה נעלם פירושו המקורי של רש"י, ונכנסה גרסה משובשת המבוססת על התוספת הנ"ל. [16]

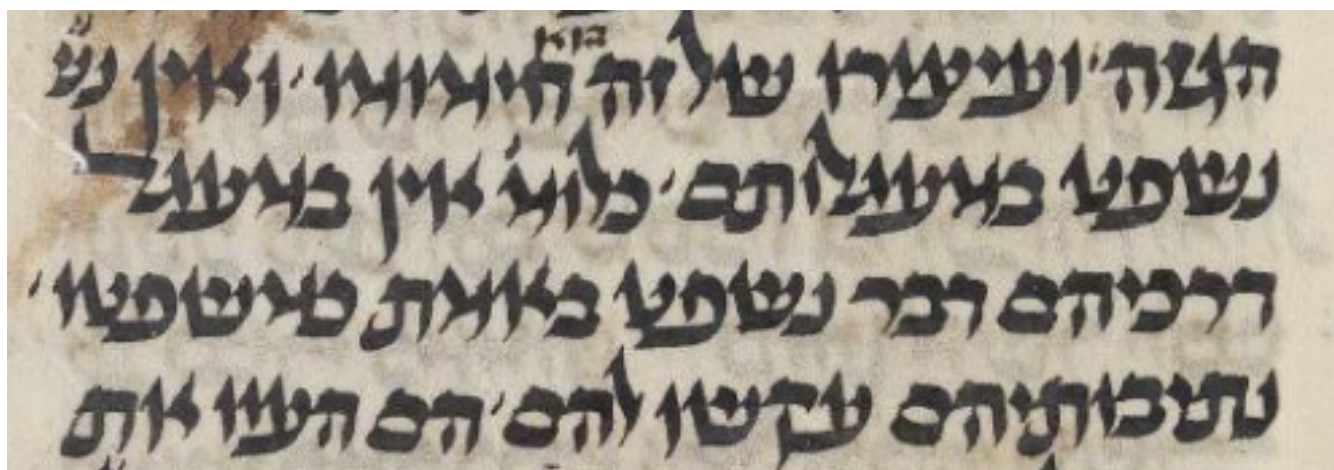
מתוך מהדורת הדפוס הראשונה של תנ"ך שלם, סונצ'ינו 1488

ישעיהו מז,י: חכמתך ורעתך (בנוסחנו: ודעתך) -
חכמתך ורוע לבבך **היא שובבתיך** - הפכו לבך
 להיות שובבה...

הגרסה 'ורעתך' היתה נדירה גם באשכנז, ופרט לרש"י איש מן המפרשים אינו מזכירה. מכל מקום, תוכן פירושו אינו משאיר מקום לספק, כי בספרו אכן היתה קיימת, ואכן אנחנו מוצאים אותה מחזיקה מעמד בחלק מכתבי היד האשכנזיים, ושלוחותיה מגיעות עד לדפוס סונצ'ינו 1488. אבל במהדורת בן-חיים הגרסה היא 'ודעתך' ובהתאם לכך שינה גם את דיבור המתחיל של רש"י, למרות הסתירה שנוצרה בין דיבור המתחיל לתוכן הפירוש. בעקבותיו של בן-חיים הלכו כל הבאים אחריו.

מתוך מהדורת הדפוס הראשונה של תנ"ך שלם, סונצ'ינו 1488

מתוך פירוש רש"י לישעיהו נט, ח - כ"י פרמה 387 (3260)

ישעיה נט, ח: ואין נשפט (בנוסחנו: משפט)

במעגלותם - כלומר: אין במעגל דרכיהם דבר
נשפט באמת כמשפטו.

גרסת 'נשפט' אף היא לא היתה נפוצה הרבה בכתבי היד המקראיים (הן האשכנזיים והן הספרדיים), אבל כנראה מעט יותר מקודמתה, שכן היתה מצויה לא רק בספרו של רש"י, אלא גם בספרו של ר' יוסף קרא, ושלוחותיה מגיעות עד לדפוס סונצ'ינו 1488. גרסת המקרא של בן-חיים: 'משפט', והוא התאים אליה גם את 'דיבור המתחיל' של רש"י. המהדירים הבאים הולכים בעקבותיו.

ישעיה סג, יא: את רועה (בנוסחנו: רעי) **צאנו** - דמיון
רועה המעלה את **צאנו**.

בניגוד לשתי הגרסאות הקודמות, מצויה גרסת 'רועה' בכתבי יד רבים של מקרא, בעיקר באשכנז, אבל גם מחוצה לה. כל פרשני צרפת - מלבד הרד"ק - גורסים אותה, וכן ר' ישעיה מטראני באיטליה. שורשיה העתיקים משתקפים גם בתרגום יונתן: 'כרעיא'. גלגוליה הגיעו גם לנוסח המקרא של מהדורת בן-חיים - ומשם למהדורות המקראות הגדולות בימינו - אף שלפי נוסח המסורה יש לגרוס 'רעי', כפי שמעיד 'הכתר' וכתבי היד הקרובים לו, וכן רבים מכתבי היד הספרדיים. אשר לגרסת 'דיבור המתחיל' של רש"י, נוצרו במסירת הדפוסים שני מצבים:

בעוד שבמהדורת בן-חיים, וברבים מצאצאיה, נשארה בפירוש רש"י גרסת 'רועה' בעינה, בהתאמה לנוסח המקרא שעל הדף, שינה אחד המהדירים המאוחרים את הגרסה ל'רועי' (כך במהדורת וורשה), ויצר מצב אבסורדי של גרסה לא מקורית ב'דיבור המתחיל' של רש"י, המנוגדת הן לגרסה של המקרא על אתר, שאינה גרסת המסורה (כמו בשאר המהדורות המקובלות של מק"ג), והן לתוכן הפירוש של רש"י.

ירמיה לג,ג: ונצורות (בנוסחנו: ובצרות) – שמורות בלבי לעשותם.

גרסה זו, שהיתה לפני רש"י, היא גם גרסתם של מדינחאי (=מסורות בבל). על שורשיה הקדומים מעיד גם תרגום יונתן, המתרגם: 'ונטירן'.^[17] אבל גרסת נוסח המסורה הטברני היא: 'ובצרות'. גרסת 'ונצורות' לא חדרה לספרי מקרא של עידן הדפוס, ובכל זאת 'דיבור המתחיל' של רש"י – השונה מנוסח המסורה – נשאר בעינו במהדורת 'מקראות גדולות' של בן-חיים, וכן במהדורות ימינו.

יחזקאל כח,יב: אתה חותם תבנית (בנוסחנו: תכנית) – **אתה** הוא מלא חכמה לחתום ולטבוע כל **תבנית** וצורה.

גרסת 'תבנית' נדירה בכתבי היד המקראיים בכללם, ורש"י הוא היחיד מן המפרשים הגורס אותה. גרסה זו אינה מצויה בדפוס המקרא הראשונים, ובניגוד לדוגמאות קודמות, לא שרדה בדפוסים ב'דיבור המתחיל' של רש"י, למרות שהפירוש עצמו מזכיר אותה. בבן-חיים הפירוש כולו חסר^[18], ובמקומו נכתב: "תכנית פיינטור"א בלע"ז"

תהלים סד,ז: טמנו (בנוסחנו: תמנו) בלבם ולא גלו דעתם את **חפש** העלילה **המחופש** על ידם. **וקרב** – מחשבותם ועומק לבם. **וקרב איש** איש מהם: כל אחד טמן מחשבתו.

גרסת 'טמנו' היתה שכיחה למדי בספרי מקרא של אשכנז בימי הביניים, ושלוחותיה מגיעות עד לכמה דפוסים ראשונים, כגון סונצ'ינו 1488 ונאפולי 3-1491, אבל בן-חיים לא קלט אותה במהדורתו. אף על פי כן לא שינה בן-חיים את דיבור המתחיל של רש"י, וכמותו נהגו גם המהדורות הבאות של 'מקראות גדולות' עד ימינו.

אות יתרה או חסרה

מלכים ב' ה, כ: מומה (בנוסחנו: מאומה) – חסר אל"ף,
לפי שהיתה לקיחה זו למום.

גרסת 'מומה' לא היתה שכיחה באשכנז, אבל היא מצויה הן אצל רש"י והן אצל ר' יוסף קרא. גלגוליה של גרסה זו מאלפים ביותר באשר למה שעלול לקרות בתולדות המסירה של הדפוסים, הן לפירוש רש"י, והן לנוסח המקרא עצמו: בן-חיים גורס בנוסח המקרא של מהדורתו 'מאומה', אבל אינו משנה את 'דיבור המתחיל' של רש"י. מהדירים מאוחרים יותר שלחו ידם ב'דיבור המתחיל' והתאימוהו לנוסח המקרא, למרות האמירה הברורה של רש"י: "חסר אל"ף"^[19]. כנגד זה, מהדירים אחרים כה התרשמו מאמירה זו, שהחליטו להשמיט את האל"ף מנוסח המקרא (!), תוך שהם מציינים בשוליים שזו גרסתו של רש"י^[20]. שני הכיוונים האלה התאחדו יחדיו למצב האבסורדי המצוי במהדורת וורשה, ובמהדורות ימינו שהועתקו ממנה: מצד אחד תוקן נוסח המקרא ל'מומה', שלא כנוסח המסורה, אבל מאידך נותרה ההתאמה – שנעשתה עוד קודם לכן ב'דיבור המתחיל' בפירוש רש"י, לפי נוסח המקרא שהיה מקובל בדפוסים לפני התיקון ('מאומה') – ללא שינוי.

ישעיה י, יג: כביר (בנוסחנו: כאביר) **יושבים** – יושבים רבים.

גרסת 'כביר' היתה מצויה למדי בספרים שבחבל אשכנז ואף מחוצה לו, כפי שאפשר להוכיח גם מגרסאותיהם של ר' יוסף קרא, ר' אליעזר מבלגנצי, ר' ישעיה מטרנני ור' יוסף כספי, וכן

מכמה וכמה כתבי יד מקראיים^[21]. נוסח המקרא של בן-חיים הוא כנוסח המסורה, אבל 'דיבור המתחיל' של רש"י נשאר על כנו, וכן הדבר במהדורת וורשה וצאצאיה. במאמר מוסגר ראוי להוסיף, כי בתחילת פסוק זה יש עוד גרסה שונה מנוסח המסורה, שהיתה נפוצה בכתבי יד של ימי הביניים, ובודאי הופיעה גם בכתב היד ששימש את רש"י, אלא שאינה נזכרת בפירושו: 'שושיתי' (נוסח המסורה: שושתי). כל המפרשים המזכירים אותה בפירושם - למעט הרד"ק - גורסים שלא כנוסח המסורה. גרסה זו שרדה גם בדפוס סונצ'ינו 1488 בעל המצע האשכנזי.

יחזקאל טז, נו: ביום גאונך (בנוסחנו: גאונך) -
כשהיית בגדולתך.

גרסת 'גאונך' היא גם גרסתם של ר' יוסף קרא ור' ישעיה מטראני. תפוצתה בכתבי יד מקראיים מוגבלת, ולא חדרה לדפוסים. במהדורת בן-חיים נוסח 'דיבור המתחיל' לא שונה, ואינו תואם לנוסח הפנים המקראי. במהדורות הבאות הותאם נוסח 'דיבור המתחיל' לנוסח הפנים.^[22]

חילופי מילים

יחזקאל כב, יג: על (בנוסחנו: אל) **בצעך** - כאן למדנו
שהגזל קשה מן הכל, שעליו נחתם גזר דין.

גרסת 'על' מצויה גם אצל ר' יוסף קרא, ובמקצת כתבי יד של המקרא בימי הביניים, אבל לא חדרה לדפוסים הראשונים. מהדורת בן-חיים שמרה על גרסה זו ב'דיבור המתחיל' בפירוש רש"י, על אף אי התאמתה לנוסח הפנים המקראי. במרוצת הזמן שונתה הגרסה במהדורות הדפוס, והותאמה לנוסח המקרא, וכך הוא המצב במהדורת וורשה ובמהדורות ימינו.

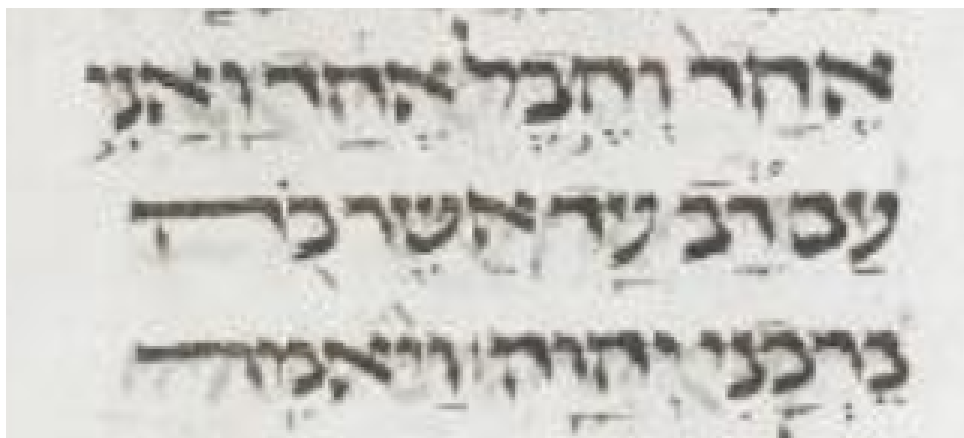
יחזקאל כג, לג: ומשמה (בנוסחנו: ושממה) - תמהון.

גרסת "ומשמה" מצויה במקצת כתבי יד של המקרא בימי הביניים, אבל לא חדרה לעידן הדפוס. מהדורת בן-חיים שמרה על גרסה זו ב'דיבור המתחיל' ברש"י, בניגוד לנוסח הפנים המקראי. במרוצת הזמן הותאמה גרסת רש"י במהדורות הדפוס לנוסח המקרא על אתר, וכך המצב במהדורת וורשה ובמהדורות ימינו.

מילה יתרה או חסרה

גרסת 'עד אשר כה' בבה"י של פירוש רש"י ותיקן 94

גרסת 'עד אשר כה' בבה"י המקראי לונדון, הספריה הבריטית, 117

יהושע יז, יד: דבר אחר: **עד אשר כה** (בנוסחנו: עד אשר עד כה) - ברכה שנאמרה לאברהם "כה יהיה זרעך" (בר' טו, ה) נתקיימה בי. ולפי פשוטו: **עד אשר כה** - **עד אשר כן**, כאשר אתה רואה.

גרסת 'עד אשר כה' מצויה בלא מעט כתבי יד של מקרא באשכנז, וכן בפירושו של ר' יוסף קרא. שלוחותיה מגיעות עד לדפוסים הראשונים (נאפולי 3-1491; ברשיה 1494). היא מצויה גם בכתב יד קדום, בניקוד ארץ-ישראלי, שנמצא בגניזת קהיר (אוקספורד בודלי 29 .heb.d). במהדורת בן-חיים היא אינה מופיעה בנוסח הפנים מקראי, אבל נשמרת ב'דיבור המתחיל' של רש"י. במרוצת הזמן הותאמה הגרסה במהדורות הדפוס לנוסח הפנים, וכך המצב במהדורת וורשה ובמהדורות ימינו.

שמואל א' ד, כא: ואל מת חמיה עד אשר כה

(בנוסחנו: ואל חמיה) - **ואל** הרעה הזאת שמת חמיה

ואישה.

גרסה זו מביא רש"י גם במובאה בספר בראשית (לז, לה). היא מצויה במקצת כתבי יד של מקרא באשכנז, ושלוחותיה מגיעות עד לדפוסים הראשונים (דפוס סונצ'ינו 1488). במהדורת בן-חיים היא אינה בנוסח הפנים מקראי, אבל נשמרת ב'דיבור המתחיל' של רש"י (בשינוי: 'ואל מות' (כתיב מלא)). במרוצת הזמן הותאמה הגרסה ברש"י לנוסח הפנים במהדורות הדפוס, כפי שאפשר לראות בדפוס וורשה ואילך.

מילה אחת או שתיים

ישעיהו ב, כ: להשתחות לחפרפרות (בנוסחנו: לחפר

פרות) - **צלמי עבודה זרה בדמות חפרפרות** - הם

מיני שרצים שחופרין את הארץ...

גרסת 'לחפרפרות' מצויה במקצת כתבי היד של המקרא באשכנז, וכן בפירושו של ר' יוסף קרא, אבל לא חדרה לדפוסים. במהדורת בן-חיים הותאם 'דיבור המתחיל' של רש"י לנוסח הפנים (בשינוי: 'להשתחות' (כתיב מלא)) וגרסתה שימשה יסוד לכל מהדורות הדפוס.

יחזקאל יג,יא: אבני אל גביש (בנוסחנו: אלגביש) -

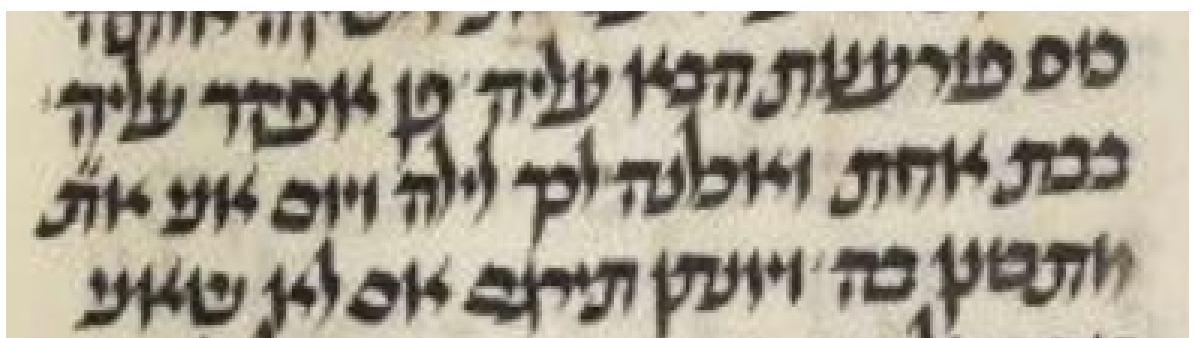
אבני ברד גדולות; ואומר אני, לפי שהן מזהירות
ככל **אבני** ברד הוא מדמה אותם **אל גביש**, שהוא
אבן טובה...

ההפרדה לשתי מילים קיימת במקצת כתבי היד של המקרא בימי
הביניים, וחדרה גם לדפוסים הראשונים (סונצ'ינו 1488, ברשיה
1494). בנוסח הפנים המקראי של מהדורת בן-חיים, וכל
המהדורות שאחריו, נכתב 'אלגביש' במחובר, ו'דיבור המתחיל'
של רש"י שונה בהתאם.

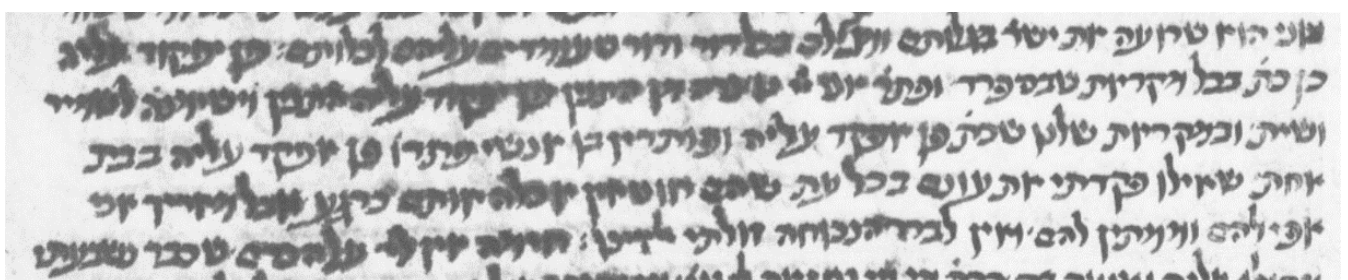
צורות דקדוקיות

ישעיהו טז,ג: עשי (בנוסחנו: עשו) **פלילה** - הוא
לשון 'ויכוח משפט', לבחר לך את הטוב לך...

גרסת 'עשי' מצויה הרבה בכתבי יד של מקרא בימי הביניים,
והיא גם גרסתו של ר' יוסף קרא. שלוחותיה מגיעות אף לדפוסים
ראשונים (סונצ'ינו 1488). יש כתבי יד שגרסה זו היא גרסת
ה'קרי' שלהם, וכן הדבר במהדורת בן-חיים ובמהדורות הדפוס
שבאו בעקבותיה. אבל אין הדבר כן ב'כתר ארם צובה', ובכתבי
יד מדויקים רבים של נוסח המסורה בימי הביניים.^[23]

גרסת 'אפקד' בב"י פרמה 387 של פירוש רש"י

גרסת 'אפקד' בב"י ניו יורק JTS 903 של ר"י קרא

גרסת 'יפקד' בכה"י המקראי פריס 32

ישעיהו כז, ג: אני יי' נוצרה בעת הגלות.
לרגעים אשקנה – מעט מעט אני משקה אותה
כוס פורענות הבא עליה, **פן אפקד** (בנוסחנו: יפקד)
עליה בבת אחת ואכלנה, לכך **לילה ויום** אני
מתבונן בה.

גרסת 'אפקד' מצויה בכתבי יד רבים של מקרא בימי הביניים, וחדרה אף לדפוסים ראשונים (סונצ'ינו 1488). ר' יוסף קרא מעיד על אתר במפורש, שגרסה זו היא גרסת ספרי אשכנז (בלשונו: "מקריות שלנו"). במהדורת בן-חיים מופיעה גרסת 'יפקד' בטקסט המקראי, אבל גרסת 'דיבור המתחיל' של רש"י נשארה על כנה (אם כי בגרסת 'אפקוד' (כתיב מלא)) – גם בה, וגם בכל מהדורות הדפוס עד ימינו.

יחזקאל כא, יט: החודרת לכם (בנוסחנו: להם) – בכל
אשר תצאו, תרדוף אתכם בחדרי חדרים.

גרסת 'לכם' מצויה בכתבי יד לא מעטים של המקרא בימי הביניים, וחדרה גם לדפוסים הראשונים (פזארו 17-1511). במהדורת בן-חיים מופיעה גרסת 'להם', וגם גרסת 'דיבור המתחיל' של רש"י שונתה בהתאם. וכך בכל מהדורות הדפוס עד ימינו.

יחזקאל כח, יח: חללת מקדשך (בנוסחנו: מקדשיך) –
קדושתך.

גרסת 'מקדשך' נפוצה בכתבי היד של המקרא, וחדרה גם לעידן הדפוס (סונצ'ינו 1488; ברשיה 1494; פזארו 17-1511). במהדורת בן-חיים מופיעה גרסת 'מקדשיך', וגם גרסת 'דיבור

המתחיל' של רש"י שונתה בהתאם. וכן גם בכל מהדורות הדפוס עד ימינו.

הבדלי נוסח ב'דיבור המתחיל' שאינם משתקפים בפירוש עצמו

הצד השווה בכל הדוגמאות דלעיל הוא, שגרסת 'דיבור המתחיל' השונה מנוסח המסורה, מתאשרת משני צדדים: (א) מתוכן הפירוש; (ב) מכתבי יד של המקרא, בעיקר באשכנז. דוגמאות כיוצא באלה, מפוזרות בכמות לא מעטה בפירושו של רש"י לספרי המקרא השונים, ובכולן ניתן לומר בבטחה, שזה אכן היה הנוסח בכתב היד ששימש את רש"י. אבל רבים יותר הם השינויים ב'דיבור המתחיל' (ובמובאות מפסוקים אחרים), שתוכן הפירוש אינו מתייחס אליהם. לדוגמה: בפרשת 'תרומה', בסביבתה של הדוגמה שהתחלנו בה את דיוננו, מלמדים כתבי היד של פירוש רש"י על שני מקרים נוספים של ו'ו' החיבור ב'דיבור המתחיל', שאינם בנוסח המסורה:

דוגמאות מפרשת 'תרומה'

שמות כה,ו: ושמן (בנוסחנו: שמן) **למאור** – "שמן זית זך...להעלות נר תמיד" (שמות כז, כ). **ובשמים** (בנוסחנו: בשמים) **לשמן המשחה** – שנעשה למשוח כלי המשכן והמשכן לקדשו, והוצרכו לו בשמים, כמו שמפורש ב'כי תשא' (שמות ל, כג – כח).

שינויי ו'ו' החיבור (תוספת או השמטה) מצויים בפירוש רש"י לתורה לא מעט. כאן נביא עוד ארבע דוגמאות, הבאות כולן בקטע קצר בן שני פסוקים בפרשת 'משפטים'; שלוש מהן ב'דיבור המתחיל' של רש"י על אתר, ואחת – במובאה בפירושו בפרק הקודם:

דוגמאות מפרשת 'משפטים'

שמות כב, ב-ג: ואם (בנוסחנו: אם) **זרחה השמש עליו** - אין זה אלא כמין משל... **ואם** (בנוסחנו: אם) **המצא תמצא בידו** - ברשותו... **משור ועד** (בנוסחנו: עד) **חמור** - כל דבר בכלל תשלומי כפל...

שמות כא, ב: כי תקנה - מיד בית דין, שמכרוהו בגניבתו, כמה שנאמר "ואם" (בנוסחנו: אם) אין לו ונמכר בגנבתו" (שמות כב, ב).

עוד מגוון רב של שינויים, מקטגוריות שונות, מצויים למאותיהם ברחבי פירושו של רש"י למקרא כולו, שבהם גורס 'דיבור המתחיל' (או המובאה) גרסה שונה מנוסח המסורה, מבלי להתייחס אליה בגוף הפירוש. והרי דוגמאות ספורות למגוון כזה מפירוש רש"י על ספר ישעיהו:

דוגמאות מספר ישעיהו

א, ג: ועמי (בנוסחנו: עמי) לא נתן לב להתבונן.

ה, ז: והנה מספח (בנוסחנו: משפח) - אסיפת חטא על חטא...

ח, יד: ... שבאו להיות לפח ולמוקש ליושבי (בנוסחנו: ליושב) **ירושלים**.

יז, ז: ישעה - יפנה אל (בנוסחנו: על) **עושהו**.

כא, יב: אתא (בנוסחנו: אתה) **בקר** - יש לפני להזריח לכם בקר...

סה, ה: קרב אליך - עמוד בעצמך ואל תגע (בנוסחנו: תגש) **בי**...

הסברים אפשריים לתופעה

מכיוון שלנוסחים השונים הללו אין תימוכין בלשון הפירוש, ניתן לטעון לכאורה, שאין המדובר בשינוי גרסה בספרו של המפרש, אלא בגורמים אחרים, כגון:

(א) תוספת יסוד פרשני של המפרש עצמו (ו"ו החיבור - להדגיש את רצף הדברים; 'ליושב' - לבאר את צורת היחיד 'ליושב'; 'אל עושהו' - לבאר את הצירוף החריג 'על עושהו'; ודברים דומים אפשר לומר גם על 'תגע' כבאור ל'תגש').

(ב) שיבושי מעתיקיו של פירוש רש"י (הסבר אפשרי לחלק משינויי ו"ו החיבור ולשינויי אותיות, כגון 'מספח' במקום 'משפח' וכיוצא בזה).

(ג) ציטוט בלתי מדויק מן הזיכרון (הסבר זה כוחו יפה בעיקר לגבי שינויים במובאות של פסוקים).

אף שיש מקרים שבהם טיעונים מעין אלה עשויים להתברר כמוצדקים, יש להיזהר מהיסחפות יתר בשימוש בהם. השיקול המכריע לעניין זה תלוי בבחינת העובדות האמפיריות של המציאות הטקסטואלית באשכנז: אם יתברר, שההבדלים הללו מצויים הלכה למעשה בספרי מקרא של אותה תקופה, אין מניעה להניח, שהיו גם בספר שלפני רש"י. לכך עשויים להצטרף לעתים גם שיקולים נוספים, בעלי משקל, כגון:

(א) האם השינוי מובא על ידי רש"י גם במקומות אחרים בפירושו?

(ב) האם השינוי מצוי גם בפירושים אחרים של התקופה?

הבדלי הנוסח אכן מתועדים בכתבי יד מקראיים נוספים

אִמְרָא: וְיָאב בְּמִדְבָּרָה
יִמְיָא הַגִּבּוֹר וְהַכֹּהֵן וְכֹהֵן
אִיז לֹא רָמִים וְיָאב

לִיָּה לִיָּה רָמִים וְיָאב
וְרָחָה הַשְּׂמִיט עֲלֵיהֶּ
רָמִים לֹא שֶׁלֶם וְשֶׁלֶם
וְיָאב אִיז לֹא וְנִמְכָּר
בְּגִבּוֹר וְיָאב עֵינֵי

וְיָאב בְּגִבּוֹר וְיָאב
הַכֹּהֵן הַכֹּהֵן בִּידֵי
הַגִּבּוֹר מִשְׁחָר גִּבּוֹר
הַכֹּהֵן עַד שֶׁהַחַיִּים
שֶׁנִּיב וְשֶׁלֶם וְיָאב

כל שינויי ו"ו החיבור של רש"י בשמות כב, א-ג מצויים ביד ראשונה של כה"י פ3

בחינתן של הדוגמאות דלעיל לאור אמות המידה הללו מלמדת, כי אין הבדל מהותי בינן ובין סוג הדוגמאות הקודם, פרט לכך, שבדוגמאות האחרונות אין הנוסחים השונים נדונים בתוכנו של הפירוש. שני הסוגים הללו כאחד, מצויים במציאות הטקסטואלית המקראית של האזור האשכנזי, מהם נפוצים יותר ומהם נפוצים פחות. חלקם מופיעים כציטוט במקומות אחרים ברחבי פירוש רש"י לתנ"ך, ורובם מופיעים גם בפירושים אחרים

בני התקופה. כך, לדוגמא, מופיעים כל ארבעת מופעי ו"ו החיבור שבשמות כב, א-ג בכתב יד פ³ (ראה צילום), וכן (כולם או חלקם) בכתבי יד אחרים (לדוגמה לו¹³).

כיוצא בזה מתועדים בספרי המקרא של התקופה גם כל הנוסחים השונים ברש"י שמנינו לעיל בספר ישעיהו (ראה פירוט בטבלה להלן). מרבית הגרסאות הללו מצויות גם בפירושו של ר' יוסף קרא לישעיהו, וחלקן אף מופיעות במקומות נוספים כמובאה בפירוש רש"י עצמו. לעתים ניתן למצוא את כל שלושת המאפיינים הללו כאחד בדוגמה בודדת, כגון בגרסת 'תגע' דלעיל. גרסה זו, המצויה ב'דיבור המתחיל' של רש"י בישעיהו סה, ה, מצויה שם גם בפירוש ר' יוסף קרא. כמו כן היא חוזרת ומופיעה במובאות, הן בפירוש רש"י עצמו, והן בפירושים אחרים.^[24]

נסכם את המידע שצברנו לעיל באמצעות טבלת השוואה, הכוללת את מרבית ההבדלים שאינם שינויי כתיב בפירושיהם של רש"י ו/או ר' יוסף קרא בספר ישעיהו פרקים א-כז. עמודה אחת בטבלה תציג את גרסת נוסח המסורה של הכתר; שתי עמודות נוספות יציגו את הנוסחים הנבדלים במובאות בפרושי רש"י ור' יוסף קרא; וכנגדן שתי עמודות ובהן הנוסחים הנבדלים המצויים בכתבי יד של המקרא באשכנז: באחת – מופעי הנוסח השונים שנלקטו מכמה וכמה כתבי יד^[25], ואילו בשנייה – כל מופעי הנוסח בקטע הנבדק, בכתב יד אחד.^[26]

שינויי 'דיבור המתחיל' בספר ישעיהו (פרקים

א-כז)

סימני הטבלה:

(-) אין 'דיבור המתחיל' על אתר.

(=) שווה לנוסח המסורה.

(*) כתיבו של הסופר לפני שתוקן ע"י המסרן-המגיה לנוסח המסורה.

(=*) כתיב הסופר תאם לנוסח המסורה, ושונה על ידי המגיה לנוסח אשכנז.

(1) הראשון בפסוק (במקרה של ביטוי חוזר).

(2) השני בפסוק (במקרה של ביטוי חוזר).

פסוק	נוסח המסורה	רש"י	ר' יוסף קרא	כתבי יד-מקרא	כתב יד
א, ג	עמי	ועמי	(-)	ועמי	(*)ועמי
א, ז	עריכם	(-)	ועריכם	ועריכם	(*)וערי
א, יח	אם (2)	(-)	ואם	ואם	(*)ואם (=)
א, כו	אחרי	(-)	ואחרי	ואחרי	(*)ואחור (=)
ב, ד	לא (1)	(-)	ולא	ולא	(*)ולא
ב, כ	לחפר פרות	לחפרפרות	לחפרפרות	לחפרפרות	(*)=)
ג, ו	ידך	ידיך	ידיך	ידיך	ידיך
ג, יז	ושפח	(=)	וסיפח	וספח	(*)וספח
ג, יז	אדני	(-)	י'	הווייה	הווייה
ג, יח	אדני	י'	י'	הווייה	הווייה
ה, ג	יושב	(-)	יושבי	יושבי	(*)=)
ה, ה	משוכתו	מסוכתו	מסוכתו	מסוכתו	(*)מסוכתו

ה,ז	משפח	מספח	מספח	מספח	מספח
ה,יג	צחה	(=)	ציחי	צחי	(*) צחי
ו,יא	עד אשר אם	(-)	עד אם	עד אם	(=)
ח,יא	כחזקת	בחזקת	בחזקת	בחזקת	(=)
ח,יג	והוא (1)	(-)	הוא	הוא	הוא
ח,יד	ליושב	ליושבי	ליושבי	ליושבי	(=)
י,יג	שושתי	(-)	שוסיתי	שוסיתי	(=)
י,יג	כאביר	כביר	כביר	כביר	(*) כביר
י,טו	ואת	את	את	את	(*) את
י,כג	כל הארץ	(-)	הארץ	הארץ	הארץ
י,כד	בדרך	כדרך	(=)	כדרך	(=)
י,כו	בדרך	כדרך	(=)	כדרך	(=)
י,לג	פארה	(=)	פורה	פורה	(*) פורה
יא,ג	ולא (1)	לא	לא	לא	(*) לא
יד,ב	עמך	ועמך	ועמך	ועמך	(=)
יד,כג	במטאטא	(-)	במטאטי	במטאטי	(*) במט
טו,ד	נפשו	ונפשו	ונפשו	ונפשו	(*) ונפש
טו,ה	יזעק	(=)	יצעק	יצעק	(=)
טז,ג	עשו	עשי	עשי	עשי	עשי

טז, י	לא (2)	ולא	ולא	ולא	(*) ולא
טז, י	יין	(-)	ויין	ויין	(=)
טז, יד	בשלש	(=)	בשלש	בשלש	(=)
יז, ז	על	אל	אל	אל	(=)
יז, יד	איננו	(-)	ואיננו	ואיננו	(*) ואיננו
יח, ב	ומורט	(=)	וממורט	וממורט	(*) וממורט
יח, ז	ומורט	(-)	וממורט	וממורט	(*) וממורט
כא, יב	אתה	אתא	אתא	אתא	(*) אתא
כב, כד	ועד כל	עד	עד כל	עד	(*) עד
כד, ב	נשא	נושה	(-)	נושה	(*) נושה
כז, ג	יפקד	אפקד	אפקד	אפקד	אפקד

הערות ומסקנות (לטבלה דלעיל)

מורשת מסירה חוץ-מסורתית

א. הנתונים שבטבלה אינם בני זמן אחד; נוסחיהם של רש"י ושל ר' יוסף קרא משקפים מציאות של סוף המאה האחת עשרה, ואילו מרבית כתבי היד המקראיים, שמהם נלקטו הנתונים שבשתי העמודות האחרונות, נכתבו במרחב האשכנזי במרוצת דורות רבים לאחר מכן (מאות 14-13).^[27] אך עובדה זאת, לא זו בלבד שאינה פוסלת את ההשוואה ביניהם, אלא אדרבא, היא מוסיפה לה ממדים נוספים של משמעות. תשתית ההבדלים בטקסט המקראי, המשותפת לעדי נוסח שנכתבו ברחבי אשכנז לאורך

מאות שנים, מעידה על אחיזתה האיתנה של התופעה, ועל מורשת מסירה ארוכה של סופרים, שאינה מכירה את דמותו המדוקדקת של נוסח המסורה, ואוחזת במסורות קדומות מקבילות (לענייננו נכנה אותה 'חוץ-מסורתית'). העובדה, שגם רש"י וגם ר' יוסף קרא השתמשו בספרים מן הטיפוס הזה, מעידה על שורשיו הקדומים, ועל שליטתו המלאה באשכנז של תקופתם, כולל ספרי תורה שבהיכל.^[28] המציאות הזאת, הנראית תמוהה במבט ראשון, דורשת ליבון יסודי באשר למהותה ולגורמי התהוותה. כדי לדון בעניין מכל צדדיו, נהיה זקוקים גם לעדותם של הבדלי הכתיב הרבים של הנוסחים ה'חוץ-מסורתיים', כפי שנראה בהמשך.

שורשי המציאות החוץ-מסורתית

יש להקדים ולומר, כי המציאות ה'חוץ-מסורתית' איננה מוגבלת לאזור אשכנז דווקא^[29], ולא שם החלה את דרכה. עקבותיה מובילים לאיטליה ומשם לאזורי מסירה מסוימים בארץ ישראל עצמה. סימנים רבים מעידים, שכל מה שאנחנו מוצאים באשכנז בתחום הנ"ל, לא דוקא נוצר באיזור זה, ואין הוא אלא חוליה מסירה ארוכה, ששרשיה מגיעים לארץ ישראל. דבר מקובל הוא במחקר ההיסטורי של יהדות אשכנז, שגלי ההגירה הראשונים של היהודים לאיזור זה הגיעו בעיקר מאיטליה, והביאו עמם מטען כבד של מנהגים ומסורות ארצישראליות בכל תחומי התרבות היהודית.^[30] מסתבר שגם תשתית הנוסח ה'חוץ מסורתית' של ספרי המקרא באשכנז היתה בכלל המטען הזה. להלן נביא ראיות להנחה זאת^[31], ונעלה לדיון את השאלה המתבקשת: כיצד אפשר להבין את קיומם של נוסחים 'חוץ-מסורתיים' בארץ ישראל, ארץ מכורתה של המסורה הטברנית^[32], בצד ספרי מופת של 'נוסח המסורה' וחיבורי מסורה, שכתבום בעלי המסורה בכבודם ובעצמם?^[33]

תהליכי מסירה: הסופר-המעתיק והמסרן-נקדן-מגיה

קטעים מכ"י פ8 (יש' ג, טז-כ), ובהם תשעה שינויים של הסופר, (כולל שינויי מלא וחסר, שלא נכללו בטבלה), כדלהלן: נטויות; וטפוף; וספח; הווי-ה; הווי-ה; והסהרנים; הנטיפות; והשרות; והקשורים. ששה מן השינויים תוקנו ע"י המסרן, ונותרו שלשה: וטפוף; הווי-ה; הווי-ה.

ב. הטבלה הנידונה כאן פותחת לנו פתח להכרת אחד מתהליכי המסירה החשובים של נוסח המקרא בימי הביניים, שהשפיע השפעה רבה על התגבשויות חוזרות ונשנות של גווני נוסח, במעגל המסירה של הנוסחים ה'חוץ-מסורתיים'. מרבית כתבי היד המקראיים היו נכתבים בידי שני אנשים: הסופר-המעתיק (יכונה להלן 'סופר') והמסרן-נקדן-מגיה (יכונה להלן 'מסרן'). הסופר היה מעתיק את נוסח האותיות מספר שנהוג להעתיק ממנו, ואילו המסרן היה מגיה את נוסחו של הסופר, מנקדו, מטעימו, ועל פי רוב גם מעטרו בהערות מסורה. מצע הטקסט ששימש לשני האנשים לצרכי עבודתם לא

היה אחיד: הסופר, שעניינו היה נוסח האותיות בלבד, היה צמוד יותר לספרים ולמסורות נוסח שקיבל מרבותיו, ואילו המסרן-מגיה, שביקש להעלות על הדף גם הערות מסורה, החזיק בידיו על פי רוב מצחף מסורה (דהיינו: טקסט כרוך, מנוקד ומוטעם המעוטר בהערות מסורה), שממנו היה מעתיק את הניקוד, הטעמים והמסורה, ועל פיו היה מגיה את נוסח האותיות שקיבל מהסופר. התוצאה הסופית של התהליך הזה היתה מצחף מסורה חדש, ובו תיקונים המקרבים בדרך כלל, בשיעור זה או אחר, את נוסחו של הסופר לכיוונה של המסורה. כתב היד פ⁸ שבטבלה הוא דוגמה לשיעור גבוה של תיקוני המסרן, שקירבו מאוד את נוסח הסופר למסורה; אלא שעדיין לא היה בהם די כדי להכניסו לחזקת 'נוסח המסורה', שכן כרבע מן השינויים שבטבלה נותרו בעינם, ובהם גרסאות 'חוץ-מסורתיות' מובהקות כגון: שם הוויה במקום שם אדנות; ו"ו החיבור (ולא); חילופי אותיות (מספח); חילופי מילים (אפקד); מילים חסרות ([כל] הארץ).

ג.

בין הבדלי הגרסא שבטבלה רשמנו שניים, שענינם שמות האלהות: בנוסח המסורה יש במקרא 134 (קל"ד) מקומות, שבהם מחליף שם 'אדנות' את שם 'הווי-ה', ועניין זה מצויין בהערות מסורה. 23 (כ"ג) מן המקומות הללו מצויים בס' ישעיהו, אבל סופרו של כתב יד פ⁸ לא הכיר את הנוהג הזה וכתב בכולם שם 'הווי-ה'^[34] (בגלל קוצר היריעה רשמנו בטבלה רק שניים מהם). רש"י ור' יוסף קרא רושמים בכל המקומות הללו את הכינוי 'י'. אמנם אין הכרח להניח, שכינוי זה מייצג בפירושיהם רק את שם ההווי-ה, שכן הוא עשוי לייצג גם שם 'אדנות'. אף על פי כן מניתי אותם כהבדלים, בגלל הדמיון הטיפולוגי הכללי של ההבדלים בפירוש רש"י ור' יוסף קרא להבדלים בכתב יד פ⁸ ודומיו, דבר המקרב את הסברה, שדמיון זה כלל גם את מופעי שם 'הווי-ה'.

ד. יש עניין מיוחד בעדותו המפורשת של רי"ק על השינוי האחרון שבטבלה, וזיקתו הגיאוגרפית, וזה לשונו:

"פן יפקוד עליה – כן כתוב בכל מְקָרִיּוֹת
שבספרד, ופתרוננו: אני יי' נוצרה מן התנין, **פן**
יפקוד עליה התנין וישימנה לשמיר ולשית;
ובמְקָרִיּוֹת שלנו שכתוב **פן אפקוד עליה** ופותרין
בו אנשי פתרון: **פן אפקד עליה** בבת אחת; שאילו
פקדתי את עונם בכל עת שהם חוטאין, אכלה
אותם כרגע, אבל מאריך אני אפי להם, וממתין
להם. ואין לברר הנכוחה, זולתי אלהינו." [35][36]

זוהי אחת העדויות הנדירות לא רק על עצם קיומם של כתבי יד ספרדיים של מקרא בסביבתם של רי"ק ורש"י, ועל חילופי גרסאות בין ספרי אשכנז לספרי ספרד, אלא גם על יחסם של גדולי ישראל שבדור למציאות הזו. למרות ש"מְקָרִיּוֹת שבספרד" מצויים היו בבית מדרשו של רי"ק (ומסתבר: גם של רש"י), אין רי"ק מעדיף אותם על פני "מְקָרִיּוֹת שלנו". פרט למקום זה אין הוא מזכירם כלל בשום מקום, וכבר ראינו שבפירושו משתקפים ספרי אשכנז. גם כאן הוא מזכירם רק מכיון שהם מציעים גרסה חילופית המשנה את משמעות הכתוב, אבל אינו מכריע לטובתם, אלא משאיר את העניין ב'צריך עיון'. מסתבר אפוא, שהאידיאה בדבר "ספרי ספרד המדויקים", שחדרה לעולם היהודי בתקופות מאוחרות יותר, עדיין לא היתה קיימת בימיהם של רש"י ורי"ק, וספרי מקרא ספרדיים שהגיעו אז לאשכנז, לא הגיעו כספרי מופת מוכרים של נוסח המסורה – בעלי מעמד עדיף – אלא הובאו, כנראה, באופן מקרי ומזדמן על ידי מהגרים או סוחרים יהודיים, שנדדו בין מרכזי היהדות.

יש עוד שלושה מקומות, שבהם דן רי"ק בחילופי גרסאות המשנים את משמעות ההקשר: יהושע ט, ד: "ויצטירו"; יחזקאל ה, ז: "וכמשפטי הגוים...לא עשיתם"; וכן יד, ח: "והשמותיהו". בכל המקומות הללו ההבחנה איננה בין ספרד לאשכנז, אלא הבדלי גרסאות פנים-אשכנזיות^[37], ובכולם נוטה רי"ק, מנקודת ראות פרשנית, לגרסה ה'חוץ-מסורתית': 'ויצטידו' – דל"ת במקום רי"ש; 'עשיתם' – בלי 'לא'; 'והשמותיהו' – שי"ן ימנית.

התייחסות רש"י לחילופי גרסאות

ו.

התלבטות פרשנית של רש"י הנובעת מחילופי גרסאות בנוסח האותיות נדירה עוד יותר, ולא מצאתי לכך אלא דוגמה אחת בלבד:

תהלים קמד, ב: הרודד עמים תחתיו (בנוסחנו: עמי

תחתי; וראה להלן) <ח – הרוקע ושוטח את עמו לרבוץ במקומו; כמו "שוטח לגוים" (איוב יב, כג) – מגדיל אותם. רודד – תרגום של 'רוקע', כדמתרגם "וירקעו" (שמות לט, ג): "ורדידו" (תרגום אונקלוס). ויש פותרים: **הרודד עמים** 'תחתי'. אך בספר מדויק מוגה 'עמי', ומסורת עליו: ג' סברין 'עמים' וקריין 'עמי', ועל 'תחתי' יש מסורת: 'תחתיו' קרי. (בנוסחנו: 'תחתי' כתיב וקרי)

בדיקת הממצא האשכנזי ה'חוץ-מסורתי' מלמדת, שאכן התרוצצו כמה גרסאות בפסוק זה: 'עמי תחתי' (כבנוסח המסורה); 'עמים תחתי'; 'עמי תחתיו'; 'עמים תחתיו'. מדברי רש"י נראה, שהוא עצמו היה מודע למגוון הזה, שכן הוא גורס ב'דיבור המתחיל' 'עמים תחתיו', שהיא כנראה, גרסת הספר שלפניו, אבל מפרש למעשה את הגרסה 'עמי תחתיו' שהיא גרסת ספר נוסף שהוא מכנה

אותו 'ספר מדוייק' (שבו הגרסה 'תחתיו' באה בהערת 'קרי'). כמו כן מהדהדת בדבריו גם הגרסה 'עמים תחתי', שעמדה, כנראה, ביסוד ה"יש פותרים".

המונח 'ספר מדוייק' ברש"י

ראוי להתייחס בהקשר זה לשימוש של רש"י במונח 'ספר מדוייק'. בתקופות מאוחרות יותר שימש המונח הזה לציון ספרי מופת, המוחזקים כמשקפים את נוסח המסורה. במשמעות זו משתמש בו הרד"ק כמה וכמה פעמים, כגון בקטע הבא:

"ועתה אדני המלך לא ידעת – רבים מהסופרים טעו בזאת המלה וכתבו 'ואתה' באל"ף, לפי שהוא קרוב יותר לענין; אבל ברור הוא אצלינו כי הוא **ועתה** בעי"ן, מפי הספרים המדוייקים ומפי המסרה." (מלכים א' א, יח)

אבל ככל שהעלו בדיקותי, מובן זה של 'ספר מדוייק' אינו קיים באיזור האשכנזי בתקופתם של רש"י ובית מדרשו. לא מצאתי כלל את המונח הזה בפירושיהם של רש"י, רי"ק, רשב"ם, ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבלגנצי, אלא במקום זה בלבד, ונראה שאין משמעות 'ספר מדוייק' חורגת מן ההקשר המסוים שבו הדברים נאמרים, דהיינו: ספר המוגה לפי הערות מסורה, כפי שרש"י עצמו מדגים בהמשך דבריו. עצם התיקון של תיבת 'עמים' ל'עמי' לפי הערת המסורה "ג' סברין 'עמים' וקריין 'עמי' " אופייני לתהליכי המסירה במצחפי המסורה האשכנזיים, שבהם הורכבו הערות מסורה על נוסחים 'חוץ-מסורתיים', ונוצר עימות בין גרסאות יד א' (הסופר המעתיק) ליד ב' (המסרן המגיה).

עימותים כאלה עשויים היו, אמנם, להביא להתקרבות מסוימת של כתבי יד לנוסח המסורה, אבל בהיותם ספוראדיים ולא שיטתיים, לא היה בהם כדי לשנות באופן מהותי את המציאות ה'חוץ-מסורתית' הנפוצה והמעוגנת היטב במסורות הסופרים באשכנז. גורמים נוספים לכך יוזכרו בהמשך.^[38]

בחינה כוללת של 'דיבורי המתחיל' בפירוש רש"י לתהלים, בזיקה למציאות הטקסטואלית האשכנזית, חוזרת ומאשרת, שאכן גם בעת כתיבת פירושו לתהלים לא עמד לרשות רש"י ספר מופת מדוקדק של נוסח המסורה. יש בתהלים עשרות רבות של חילופי גרסאות ב'דיבור המתחיל' של פירוש רש"י, המעוגנים במציאות הטקסטואלית ה'חוץ-מסורתית', ובהם גם חילופים המשתקפים בפירוש עצמו, כגון 'עלמות' (מח, טו); 'טמנו' (סד, ז); 'לי' (ע, ד); 'כגלגל' (עז, יט); 'בתהומות' (עח, טו) ועוד. הממצא הזה אינו משאיר מקום לספק, כי את הביטוי הנדיר 'ספר מדויק' ברש"י יש להסביר במסגרת היחסית של המציאות הזו, ואין המדובר בספר המוחזק להיות ספר מופת של נוסח המסורה.

הבדלי כתיב בכתבי יד של מקרא באשכנז של ימי הביניים

הבדלי הכתיב כאבן בוחן למיון טיפולוגי של מסורות נוסח

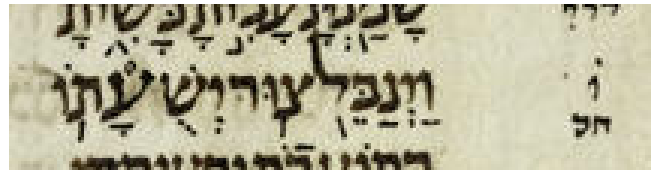
עד כאן מיקדנו את העיון המשווה שלנו בחילופי גרסא בעלי משמעות לשונית (שלא כחילופי כתיב מלא וחסר), וחשפנו באמצעותם זיקה הדוקה בין 'דיבורי המתחיל' בפירושיהם של רש"י ורי"ק למציאות טקסטואלית מושרשת של נוסחים חוץ-מסורתיים בחבלי אשכנז (גרמניה וצרפת). הקביעה שאכן מסורות נוסח מושרשות לפנינו, ולא הצטברות מקרית, פה ושם, של טעויות מעתיקים, נובעת מן התשתית המשותפת של הבדלי נוסח המצויה בכתבי יד מקראיים, שנכתבו במרווחים גדולים של זמן ומקום. בדברים הבאים ברצוני להרחיב את העיון המשווה גם לתחום הכתיב. במחקריי על סימני הזהות הטיפולוגיים של כתבי יד מקראיים^[39], הדגשתי, חזור והדגש, את חשיבותם המתודולוגית הגדולה של הבדלי הכתיב, כאבני בוחן למיון טיפולוגי של מסורות נוסח. הסיבה העיקרית לכך היא, שהם

מוסיפים מימד חדש ובעל משקל מכריע לאבחון טיפוס כתיב בכתבי היד המקראיים – מימד השיטה. כבר בעלי המסורה עצמם, בבואם לתאר את כתיבו של נוסח המסורה, בחרו לבסס את תאורם על בחינה מדוקדקת של שיטת הכתיב הנוהגת בכל אחת מאלפי קטגוריות הכתיב^[40] שבמקרא: הם ספרו את הכתיבים המלאים והחסרים בכל קטגוריה, במקרא כולו, וכן בכל אחד מספריו, ורשמו את התוצאות בחיבורי מסורה, ובהערות המסורה הגדולה והקטנה שהועלו על הדף המקראי על ידי בעלי המסורה הטברנית.

ניסוח הערות בעלי המסורה

דרך התיאור של בעלי המסורה בהערותיהם נגזרת מן העובדה, ששיטת כתיבו של נוסח המסורה אינה אחידה ואינה עקיבה. חוסר האחידות בא לידי ביטוי הן בהבדלים בין ספרים, הן בהבדלים בין קטגוריות, והן בהבדלים בתוך הקטגוריות עצמן. כך, למשל, שונה שיטת הכתיב החסרה של צורת 'הלא' בספר שופטים (10 מופעים) מזו המלאה של צורת 'הלוא' בספר שמואל (34 מופעים). ולעומת זאת, בספר מלכים הכתיב של צורה זו כלל אינו עקבי: רוב חסרים (28 מופעים) ומיעוט מלאים (17 מופעים). אך גם שיטת הכתיב בקטגוריה אחת אינה מעידה בהכרח על השיטה בקטגוריה אחרת: בספר שופטים, למשל, בניגוד לכתיב השיטתי החסר בצורת 'הלא', נכתבת צורת 'אותם' בכתיב שיטתי מלא (18 מופעים), ואילו בספר שמואל הכתיב של צורת 'אותם' אינו עקבי: רוב חסרים (10 מופעים) ומיעוט מלאים (4 מופעים). המציאות הזאת חייבה את בעלי המסורה לשים דגש מיוחד דווקא על התיאור המדוקדק של החריגים, שכן משקלם במערכת סימני הזהות המובהקים של נוסח המסורה אינו פחות ממשקלה של השיטה עצמה. לכן תנוסח הערת המסורה, הדנה בשיטת הכתיב של צורת 'הלוא' בספר מלכים, באופן הזה: "י"ז מלא בספרא" – על פי מספר החריגים; וכיוצא בזה בצורת 'אותם' בספר שמואל: "ד' מלא בספרא". ומכלל ההערות הללו יש לגזור שרוב פריטי הקטגוריות האלה (=השיטה) נכתבים בכתיב חסר.

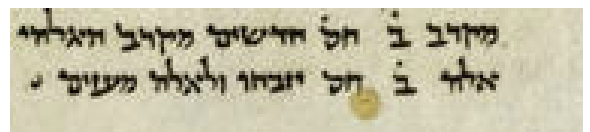
הערות המסורה במכשיר הערכה של נוסח הכתיב

כתר ארם צובא – דב' לב, טו

כתר ארם צובא – דב' לב, יז

כתר ארם צובא – המסורה הקטנה והגדולה לפסוק יז

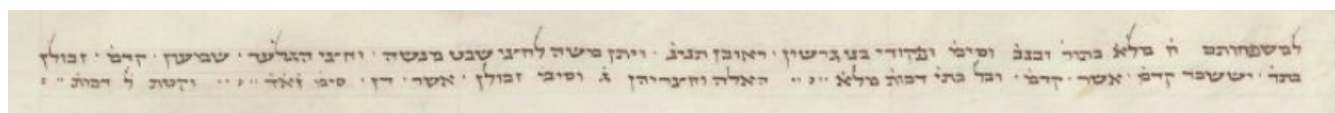
מכלול הערות הכתיב של המסורה יוצר אפוא את קוי הזהות של 'נוסח המסורה', שלפיהם ניתן לזהותו. הערות אלה הן שאפשרו לעוסקים במלאכת המסירה להגיה שיבושים מכאן, וגרסאות כתיב 'חוץ-מסורתיות' מכאן, וכן הן המאפשרות לנו להגדיר במדויק את דמות הכתיב בכל כתב יד נתון, בהשוואה לנוסח המופת של המסורה. המחשה מצוינת לשימוש מושלם בהערות המסורה, לצורך העמדת נוסח מופת שלא קם כמוהו, הן הגהותיו של אהרן בן-אשר, גדול בעלי המסורה בכבודו ובעצמו, ב"כתר ארם צובה". הדיוק הייחודי של כתב יד זה לא הושג על ידי הסופר, שלמה בן בויאעא, שהעתיק את נוסח האותיות. ההעתקה נעשתה אמנם מנוסח מסורה מדויק למדי, אבל עדיין היו בו הבדלי כתיב לא מעטים. רק בן-אשר, שקיבל לידיו את כתב היד כדי להגיהו, לנקדו, להטעימו ולעטרו בהערות מסורה, הוא שהצליח להעמיד נוסח מסורה מושלם בדיוקו, שאין דוגמתו בין כל כתבי היד המקראיים של ימי הביניים. את ההישג האדיר הזה הצליח להשיג, בראש ובראשונה, בזכות שליטתו המוחלטת בספרות המסורה, ויכולתו למצות עד תום את כל המידע האצור בה, כדי לבחון את הנוסח שקיבל לידיו ולהגיה בשלמות את הטעון הגהה. להמחשת הדברים נביא שתי הגהות סמוכות של

בן-אשר בשירת "האזינו". בהגהה הראשונה תוקנה תיבת 'ישועתו' (דברים לב, טו) – שהסופר כתבה תחילה בכתיב מלא – על ידי גירוד הו"ו והעי"ן וכתיבת עי"ן רחבה על הגרד (ראה צילום). התיקון נעשה על פי ההערה "ו' חס(ר)" המתייחסת לששה חריגים של כתיב חסר בצורות הנגזרות מן השמות 'ישועה' ו'תשועה', הנכתבות בדרך כלל בכתיב מלא (106 מופעים במקרא). הגהה דומה נעשתה בתיבת 'אלוה' בפסוק יז, שבנוסח הסופר היתה כתובה בכתיב מלא. הכתיב תוקן לפי ההערה "ב' חס(ר)" (שנרשמה על הדף הן במסורה הקטנה והן במסורה הגדולה – ראו צילום), המכוונת כנגד שני חריגים של כתיב חסר לצורה הזו במקרא כולו. הכתיב הרגיל הוא מלא, וכך הוא כתוב גם בפסוק טו. התיקון בוצע על ידי גירוד הרגל של הה"א וחיבור הגג לו"ו (ראה צילום).

באותם כלים עצמם, שבאמצעותם טובעת המסורה את קוי ההיכר של הכתיב בנוסח המסורה, אנחנו יכולים להשתמש כדי לאתר ולתאר גם קוי היכר של שיטות כתיב אחרות, במידה שהן קיימות בנוסחים 'חוץ-מסורתיים'. כדי לאתר מציאות שיטות כאלה אין צורך בבדיקת כמות גדולה של קטגוריות. די במבחר מייצג של קטגוריות אופייניות, המקיפות את המקרא כולו, כדי לעמוד על עצם קיומה של מסורת כתיב השונה מזו של נוסח המסורה. להמחשת הדבר נעיין במבחר מצומצם של קטגוריות ששיטת כתיבן מתוארת על ידי המסורה, ונבחן את דמות הכתיב שלהן, העולה מכתבי יד שונים של ימי הביניים. נתחיל בכתיב של צורת 'למשפחותם':

צורת 'למשפחותם' כדוגמה

להלן צילום של הערת מסורה גדולה ביהושע יט על המלה 'למשפחותם', כפי שהוא מתואר באחד ממצחפי המסורה האשכנזיים של תנ"ך שלם, שנכתבו במאה ה-14:^[41]

”למשפחותם – ח’ מלא בתור’ (ה) ובנב’ (יאים)
 וסימ’ (נהון:) ופקודי בני גרשון, ראובן תנינ’ (א=המופע
 השני בקטע), ויתן משה לחצי שבט מנשה, וחצי
 הגלעד, שמעון קדמ’ (א = המופע הראשון), זבולון בתר’ (א)
 = המופע האחרון), יששכר קדמ’ (א), אשר קדמ’ (א), וכל
 כתו’ (בים) דכות’ (יה = כמוהו) מלא.”

הערת המסורה הזו מתייחסת לדמותה הכתיבית של הקטגוריה
 הזאת במקרא כולו, והמידע האצור בה הוא כדלקמן:

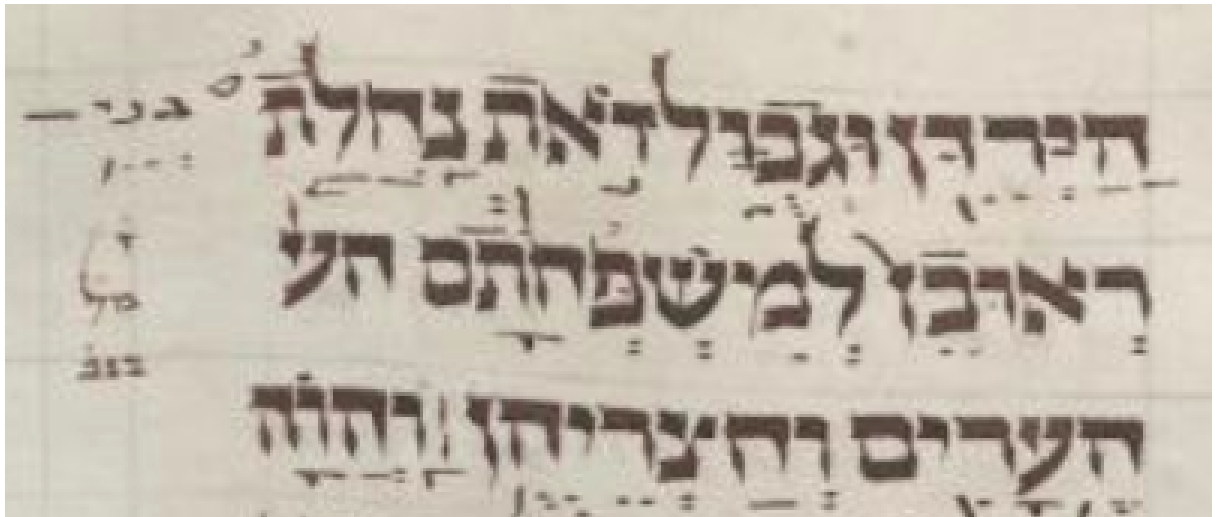
- א. שיטת הכתיב הרגילה של צורה זו בתורה ובנביאים היא
 כתיב חסר. (כאמור, אין המסורה מונה ומפרטת את
 פריטי הרוב. במקרה זה המדובר ב-73 פריטים בתורה
 ובספר יהושע.)
- ב. לכלל הנ”ל יש שמונה חריגים, שאותם מונה המסורה
 ומציינת את מיקומם בעזרת סמנים (קטעי פסוקים
 המסייעים לזיהוי המקום).
- ג. בחטיבת ה’כתובים’, לעומת זאת, נכתבים כל מופעי
 הקטגוריה (2 מופעים) בכתיב מלא, ככתיבם של החריגים
 בחטיבות הקודמות (תורה ונביאים).

שיטת כתיב ייחודית – סימן מובהק למסורת נוסח בלתי תלויה

כל אלה הם בבחינת סימני היכר מובהקים של נוסח המסורה,
 ובאמצעותם נוכל לקבוע במדויק את יחס הקרבה של כל נוסח
 נתון לנוסח המסורה. לצורך זה נצטרך לבדוק באותו נוסח את כל
 פריטי הסעיפים הנ”ל, ולהעריך את משקל התוצאות. נערוך,
 לדוגמה, בדיקה כזאת על נוסחו של כתב היד האשכנזי מן המאה
 ה-14, שממנו נטלנו את הערת המסורה הגדולה דלעיל (כ”י ב’).
 זהו ‘מצחף מסורה’ של תנ”ך שלם, אחד מקרא ואחד תרגום,

שכתבוהו שני אנשים: הסופר והמסרן. הסופר – את נוסח האותיות, ואילו המסרן – את הניקוד, הטעמים והמסורה הגדולה והקטנה.^[42]

במרבית מצחפי המסורה – שני רבדים של מסירה

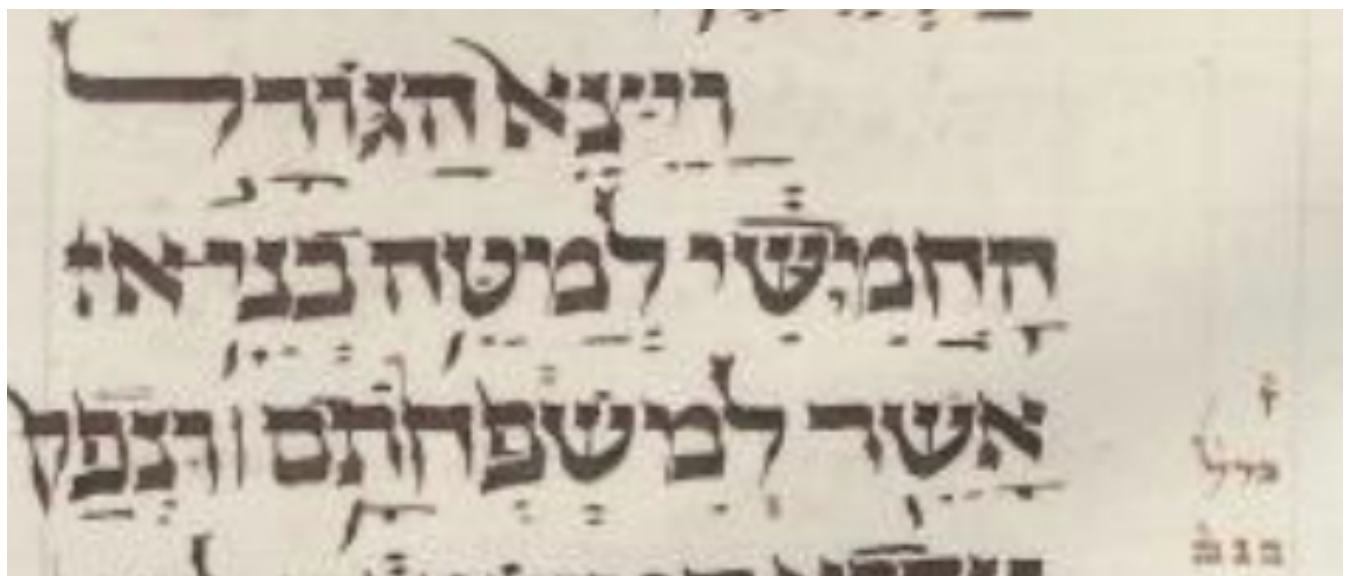
יהושע יג כג

יהושע יג כט

יהושע יט, א

יהושע יט, בד

לכאורה מעידה החזות החיצונית של הדף ש'נוסח המסורה' לפנינו, אבל, כפי שנראה מיד, אין הדבר כך. למעשה מכיל כתב היד, כמרבית מצחפי המסורה, שני רבדים של מסירה: א. הרובד של הסופר-המעתיק. ב. הרובד של המסרן לאחר הגהותיו. יש לנו עניין רב בשני הרבדים, שכן הרובד הראשון עשוי לשקף מסורת ננחלת של סופרים, ואילו הרובד השני עשוי לשקף תהליכים של גיבושי נוסח מתחדשים, הנובעים מעימותים בין

הערות מסורה ובין טקסטים חוץ-מסורתיים. הרובד השני יעסיק אותנו בהמשך^[43], ואילו בשלב הזה נסתפק באפיון הנוסח של הסופר בלבד.

עיון בנוסח הסופר במכלול הפריטים של צורת 'למשפח[ו]תם' במקרא כולו (81 מופעים), מעלה שיטה עקיבה של כתיב חסר, ללא חריגים (ראה דוגמאות בצילומים).

אין ספק, שעצם השיטתיות של הכתיב, והעדר מוחלט של סימני הזהות של המסורה (שמונת החריגים שבתורה ובנביאים והכתיב המלא שבכתובים), מעידים על מסורת סופרים מושרשת, שאינה מבית מדרשה של המסורה. גם אילולא היינו מוצאים גיבוי לשיטה הזאת בכתבי יד נוספים, קשה היה לייחס את התופעה של כתיב שיטתי חסר לשיבושיו של הסופר, המעתיק מטקסט המבוסס על נוסח המסורה. על אחת כמה וכמה כשאנו מוצאים את השיטה הזאת בכתבי יד רבים בכל רחבי התפוצה היהודית ולאורך מאות שנים, בעיקר באשכנז, אבל גם במרכזי מסירה אחרים.

שורשים ארץ ישראליים למסורות כתיב אשכנזיות

עדות חשובה לעניין זה מצויה בקטע גניזה המצוי בספריית בודליאנה שבאוקספורד (להלן: אוק')^[44], שנכתב בארץ ישראל בסביבות המאה התשיעית. הוא מכיל את הפרקים: יהושע יד, ג – כא, לא; וכל המופעים של צורת 'למשפח[ו]תם' הכלולים בו (כולל חריגיו המלאים של נוסח המסורה) כתובים בכתיב חסר. חשיבותו של ממצא זה בכך, שהוא מצביע על ארץ-ישראל כמקור הראשוני של מסורת הסופרים האשכנזית הנ"ל. בדיקה מקיפה יותר של אוק' מגלה קווי דמיון רבים בינו לבין שורה רחבה של כתבי יד אשכנזיים – הן בשיטת הכתיב, והן בגרסאות החלופיות שאינן קשורות לכתיב. עובדה זו מחזקת עוד יותר את התרשמותנו מעוצמת האחיזה של הנוסחים ה'חוץ מסורתיים' בתולדות המסירה, מהיקפה של התופעה ומקדמותה.

צורת 'בנותיה' כדוגמה

בטבלה הבאה נדגים השוואת קטגוריה נוספת של כתיב – צורת 'בנותיה' – שכל פריטיה בספר יהושע (10 מופעים, המרוכזים כולם בשני מקומות: טו, מה-מז; יז, יא-טז) נכללים בקטע הנ"ל: בנוסח המסורה של ספר יהושע נכתבת צורה זו בכתיב מלא, פרט לשני חריגים, ועליהם מעירה המסורה: "ב' חסר בסיפרא". כנגד זה, באוק' נכתבת צורה זו לעולם בכתיב חסר, וכיוצא בזה גם בכתבי יד אשכנזיים רבים, שנכתבו מאות שנים לאחר מכן. נצרף להשוואה גם שני הבדלים בולטים שאינם של כתיב, המצויים בסביבה הקרובה: באחד יש תוספת מילה ('כלב'), ואילו בשני חסרה מילה ('עד'). נזדקק לגרסאות הללו ולזיקה שבינן לבין הבדלי הכתיב בהמשך הדיון.

בטבלה יושוו לנוסח המסורה (המיוצג כאן על ידי 'הכתר'), בנוסף לכ"י אוק', שנכתב בארץ-ישראל כ-200 שנה לפני רש"י, גם חמישה כתבי יד שנכתבו באיטליה ובאשכנז במשך כ-300 שנה לאחר רש"י (ראה להלן: רוי²; פר³; ב¹; לו³; לו¹¹), וכן דפוס סונצ'ינו 1488, הדפוס הראשון של תנ"ך שלם, שיצא לאור כ-400 שנה לאחר תקופת רש"י. הטבלה מייצגת אפוא כ-600 שנות מסירה, עד לתחילתו של עידן הדפוס, שבהן מתועדת אחיזה חזקה ועקשנית של מסורות סופרים 'חוץ-מסורתיות', העוברות בירושה מדור אחד של סופרים למשנהו.

טבלת השוואה של צורת 'בנותיה'

סימני הטבלה:

(=) שווה לנוסח המסורה.

(*) כתיבו של הסופר-המעתיק (יד א') לפני שתוקן ע"י המסרן-המגיה (יד ב') לנוסח המסורה.

א.

הכתיב החסר של 'בנותיה' בספר יהושע, מצטרפת אפוא לשיטת הכתיב של 'למשפחותם', כדי להצביע על קווים שיטתיים, המאפיינים מסורות נוסח הנמסרות במעגלי מסירה חוץ-מסורתיים במשך מאות שנים, ושלוחותיהן מגיעות עד לתחילת עידן הדפוס. בכתב יד ב¹ אנו מבחינים בהבדל בין נוסחו של הסופר ובין הנוסח המתקן של המסרן, הקרוב יותר לנוסח המסורה, אם כי אינו שווה לו. תופעה זו בולטת עוד יותר בכ"י פר³. עם זאת, בכתבי היד האחרים לא שינה המסרן מאומה בכתיבו של הסופר. להלן^[45] ניזקק לשאלה, באיזו מידה שינו מסרנים את המציאות הטקסטואלית החוץ-מסורתית באשכנז לכוון נוסחה של המסורה.

הזיקה בין הבדלי הכתיב להבדלי נוסח אחרים

ב.

מסקנה חשובה אחרת, המסתמנת מן הטבלה שלפנינו, נוגעת לזיקה שבין הבדלי הכתיב להבדלי הנוסח האחרים. הממצא שלפנינו מצביע על זיקה הדוקה ומתמשכת בין שני סוגי ההבדלים: הבדלי נוסח כגון "ויתן לה בלב" (תוספת מילה) או "עד אשר [עד] כה" (העדר מילה), הם חלק בלתי נפרד ממסכת טקסטואלית חוץ-מסורתית, הניכרת גם בסימני היכר כתיביים מובהקים, ושני הסוגים הללו מופיעים ברבים מכתבי היד זה לצד זה מאות בשנים. עובדה אמפירית זו נוגעת ישירות בשאלת נוסח הכתיב שהיה לפני רש"י ובית מדרשו, שהרי כבר ראינו לעיל, כי גרסת "עד אשר כה" מצויה ב'דיבור המתחיל' של רש"י, ושל ר' יוסף קרא, ואף עולה מן הפירוש עצמו; כיוצא בזה גם גרסת "ויתן לה בלב" מצויה בדיבור המתחיל של רי"ק (בפירוש רש"י אין התיחסות לביטוי זה). יש אפוא רגלים להנחה, שגם דמות הכתיב של ספר יהושע שהיה לפניו, היתה דומה בקוויה הכלליים לדמות העולה מכתבי היד הנזכרים בטבלה.

שיטות כתיב כמכשיר מיפוי של טיפוס נוסח

ג.

התמונה העולה מן הטבלה – לא זו בלבד שהיא ממחישה את חשיבותם של שינויי הכתיב למיון טיפולוגי של כתבי יד מקראיים, אלא גם מצביעה על ערכם הרב כמכשיר יעיל למיפוי מרחבי הקיום של הטיפוסים השונים, הן בזמן והן במקום, ולהערכה סטטיסטית של היקף אחיזתם במרכזי המסירה השונים. ככל שמספר כתבי היד העומדים להשוואה יהיה רב יותר, וככל שהקטגוריות המושוות יכילו מספר רב יותר של פריטים, ניתן יהיה לדייק יותר בפעולות המיפוי, ואף לעקוב אחרי תהליכי התפתחות. הדגמה נרחבת של מיפוי שכזה כבר הצעתי באחד ממחקריי.^[45] קטגוריית הכתיב שהועמדה שם להשוואה היתה צורת 'אותו', שהמסורה מתארת במדויק את הכתיב שלה במקרא כולו. במסגרת המחקר, הושוו קרוב למאה כתבי יד של תנ"ך שלם, ממרכזי מסירה שונים, ומתקופות שונות במהלך מאות השנים האחרונות של ימי הביניים. המחקר העלה, שחלק הארי של כתבי היד הללו השתייכו לטיפוסי הנוסח החוץ-מסורתיים, ואילו מרחב המחיה של 'נוסח המסורה' באירופה של ימי הביניים היה מצומצם למדי, והתרכז בעיקר בספרד (אם כי גם שם היה בבחינת מיעוט). כנגד זה, באשכנז כמעט שלא הכירו את נוסחי המופת המובהקים של המסורה עד לתחילת עידן הדפוס.

תימוכין לתקפות המסקנות

עתה נעמיד למבחן נוסף את תקפותן של המסקנות הללו, באמצעות קטגוריית כתיב נוספת, שפריטיה פזורים על פני המקרא כולו (260 מופעים): צורת '(ו)הלוא/(ו)הלא'. בחרנו

בקטגוריה זו - בין השאר - בשל ההשלכה הישירה שיש לתוצאות הבירור על השאלה העומדת בפנינו: באיזו מידה משקפים הבדלי הכתיב המצויים ב'דיבורי המתחיל' של רש"י ופרשני צרפת האחרים, את המצב בספרי המקרא שהיו מונחים לפניהם? השאלה הזאת עולה, מכיוון שרבים מאוד מ'דיבורי המתחיל' (וכן גם ציטוטים ממקומות אחרים) אין כתיבם זהה לכתיבו של נוסח המסורה; על פי רוב הוא מלא יותר, אבל לעיתים הוא חסר יותר. ההסברים הרווחים במחקר לתופעה הזאת מתייחסים אך ורק לכתיב המלא יותר, והנטייה היא לייחס את הדבר לחופש שנטלו לעצמם המפרשים (או מעתיקיהם) לשימוש באמות קריאה, כדי להקל על הקורא. אבל הסבר זה אינו תופס לגבי המקרים שבהם הכתיב ב'דיבור המתחיל' חסר יותר, שהרי במקרים אלה דווקא, נאמנות לנוסח המסורה היתה מקלה יותר על הקורא. עלינו לבחון, אפוא, גם את האפשרות, שהכתיבים החסרים הללו אכן משקפים נוסח שונה, שהיה נוסחו של הספר (או אף הספרים) שבפני הפרשן. צורת 'הלוא' היא אחת הקטגוריות הנכתבת בפירושים הללו בכתיב שיטתי חסר, גם כאשר בנוסח המסורה הכתיב מלא, כגון: "הלוא אם תטיב" (בראשית ד, ז: רש"י, רשב"ם ור' יוסף בכור שור), לעומת גרסת נוסח המסורה: "הלוא אם תיטיב"; "הלוא קציר חטים" (שמואל א' יב, יז: רש"י ור' יוסף קרא), לעומת הכתיב המלא בנוסח המסורה. בירור המציאות הכתיבית בספרי המקרא האשכנזיים של התקופה עשויה, אפוא, לתרום הרבה להבהרת הבעיה.

בנוסח המסורה אין שיטת כתיב אחידה לצורת 'הלוא'

ב'נוסח המסורה' עצמו אין שיטת כתיב אחידה לצורה זו לאורך כל המקרא, והיא שונה מספר לספר. יש ספרים שהכתיב החסר שולט בהם לחלוטין (כגון: שופטים; דברי הימים), או ברוב המקרים (כגון: התורה; מלכים; תהלים), ואילו באחרים הכתיב המלא הוא השולט בכל המקרים (כגון: שמואל; עזרא ונחמיה), או ברובם (כגון: ישעיהו; ירמיהו; תרי עשר). בספרות המסורה הטברנית אנחנו מוצאים שתי שיטות' בסיסיות לתיאור המצב הזה: א. התיאור הכולל; ב. התיאור החלקי. התיאור הכולל

מבקש לתת בידי הקורא תמונה מלאה על מצב הכתיב במקרא כולו, ואילו התיאור החלקי מפרק את התיאור הכולל לחלקיו, בהתאם לחלקי המקרא השונים (חטיבות או ספרים, וכיוצא בזה), ומתייחס לכל חלק בנפרד. התיאור הכולל מנוסח באריכות ומתייחס גם לשיטת הכתיב וגם לחריגיה בכל אחד מחלקי המקרא, כגון:

הלוא – ... יהושע – כלהון מל' (א) בר (=חנ) מן א':
הלא היא כתובה. שופטים – כלהון חס' (ר). שמואל
– כלהון מלא. מלכים – כלהון חס' (ר) בר (=חנ) מן
י"ז. ... "וכו'

כנגד זה, התיאור החלקי קצר, ומתייחס לחריגי השיטה באותו חלק בלבד, כגון בספר מלכים: "י"ז מל' (א) בסיפרא" (כנגד כ"ח חסרים, שאינם נמנים); בספר ישעיהו: "ו' חס' (ר) בסיפרא" (כנגד כ' מלאים, שאינם נמנים); וכיו"ב. הניסוחים הקצרים האלו הם ניסוחי ההערות של המסורה הקטנה, שנועדו לתת מידע קצר וזמין על אתר לעוסקים במלאכת המסירה.

עיון משווה בספרים שמואל ומלכים בקטגוריה זו

לצורך הבדיקה המשווה שנערוך להלן, בחרנו בספר שמואל, ובשכנו – ספר מלכים, מן הטעמים הבאים:

א. שני הספרים הללו מייצגים, כאמור, שתי שיטות כתיב בנוסח המסורה עצמו: בראשון (שמואל א' וב') – שיטה עקיבה של כתיב מלא (34 מופעים, ללא חריגים), ובשני (מלכים א' וב') – שיטה לא עקיבה של כתיב חסר (28 כנגד 17 מלאים). שני המצבים הללו מאפשרים לנו זיהוי מדויק של נוסחים חוץ-מסורתיים הן בהשוואת השיטה והן בהשוואת החריגים.

ב. כל כתבי היד שיועמדו להשוואה הם 'מצחפי מסורה', פרי עבודה משותפת (בדרך כלל) של שני אנשים – הסופר והמסרן, כאשר לכל אחד משניהם מצע טקסט משלו,

ואפשר שמצעי הטקסט הללו יהיו שונים זה מזה, ברב או במעט. המסרן, שהוא גם המגיה, הוא המטביע את חותמו הסופי על דמותו של המוצר המוגמר. את האסמכתא להגהותיו נוטל המסרן בדרך כלל ממצחף מסורה המצוי ברשותו, ובו שני מקורות חיוניים למטרה זו: הטקסט והמסורה. כדי לבחון מקרוב את עבודתם של שני בעלי המלאכה הללו – הסופר והמסרן, ואת השפעתם על תולדות המסירה בימי הביניים, אנו נזקקים בבדיקתנו לשני הספרים, שכן יש בספר שמואל מה שאין בספר מלכים, ולהיפך: בהעדר הערות מסורה לצורת 'הלוא' בספר שמואל, יהיה הטקסט בלבד מקור הגהותיו של המסרן, והדבר מאפשר לנו לעמוד לא רק על טיב נוסחו של הסופר, אלא גם על דמות הנוסח שהיה ביד המסרן. כנגד זה, קיומן של הערות מסורה בספר מלכים מאפשר לנו לעמוד על מידת השימוש שעשו המסרנים בהערות המסורה לצרכי ההגהה, ולברר עד היכן מגעת השפעתו של גורם זה על עיצוב דמותם של מצחפי המסורה בימי הביניים.

עיוננו יתחלק לשניים: א. תחילה נבקש להכיר את טיפוסי הכתיב השונים, המסתמנים בכתבי היד של ספרד ואשכנז – שני מרכזי המסירה החשובים באירופה של ימי הביניים, ולבחון את הגורמים האפשריים להתהוותם. נעשה זאת באמצעות שתי טבלאות יצוגיות של הטיפוסים השונים: האחת של ספר שמואל והשניה של ספר מלכים. ב. לאחר מכן נבחן את תפוצתם, והיקף אחיזתם, של הטיפוסים הללו במרכזים השונים, באמצעות הממצא ב-68 כתבי יד, וננסה למקם, במפת הכתיב המתקבלת, את המציאות הכתיבית האשכנזית בתקופת רש"י ובית מדרשו.

חמישה עשר כתבי היד שבטבלה הראשונה, מסודרים לפי שיעור הקרבה לנוסח המסורה המצוי בנוסח הסופר (יד א'). מימין – כתיבו של 'כתר ארם צובה' (= 'הכתר'), המייצג נאמנה את הכתיב השיטתי המלא של המסורה בספר שמואל, ולצידו כתב יד ספרדי (ש²), השווה לו בכתיבו. בקצה השמאלי של הטבלה

– כתבי היד האשכנזיים (**פ³** ו-**פר³**), המייצגים כתיב שיטתי חסר, אף הוא ללא חריגים. בתווך מצויים כתבי יד המסודרים בסדר עולה, לפי מידת הריחוק שלהם מנוסח המסורה, חלקם ספרדיים וחלקם אשכנזיים. בסיס ההשוואה הוא – כאמור – 'הכתר', ואליו מושווים שאר כתבי היד. הטבלה מתייחסת הן לכתיבו של הסופר-המעתיק (יד א'), והן לכתיבו של המסרן-המגיה (יד ב' – אם אכן בוצע תיקון). כפי שיתברר בהמשך, הבחנה בין שני הרבדים הללו חשובה מאוד להבנת הכוחות הפועלים בתולדות המסירה, ומגבשי הנוסח המגוונים העולים מכתבי היד.

צורת 'הלוא' בספר שמואל

סימני הטבלה:

(=) שווה לנוסח המסורה.

(*) כתיבו של הסופר-המעתיק (יד א') לפני שתוקן ע"י המסרן-המגיה (יד ב') לנוסח המסורה.

(=*) כתיבו של הסופר-המעתיק (יד א') תאם לנוסח המסורה, ושונה על ידי המסרן-המגיה (יד ב') לנוסח 'חוץ-מסורתי'.

פסוק	הכתר	ש ²	מד	ש ³	מ ²	ו ⁶	ק ¹	רוי ¹	פ ¹
<u>שמואל א</u>									
א, ח	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	הלוא	(=)	*הלוא	הלוא
ו, ו	הלוא	(=)	הלוא	(=)	(=)	הלוא	(=)	הלוא	(=)
ט, ב	הלוא	(=)	(=)	(=)	הלוא	(=)	(=)	(=)	הלוא

ט,בא	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הל*
י,א	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הל*
יב,יז	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הל	הל
טו,יז	הלוא	(=)	(=)	(=)	הל*	(=)	(=)	(=)	הל
יז,ח	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הל
יז,בט	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	(=)	הל
כ,ל	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הל	(=)
כ,לז	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	(=)	הל*
כא,יב	הלוא	(=)	(=)	הל*	הל*	הל	(=)	(=)	(=)
כא,יב	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)
כג,יט	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	(=)	הל
כו,א	הלוא	(=)	(=)	הל*	(=*)	(=)	(=)	הל	הל
כו,יד	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	הל	הל
כו,טו	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	(=)	הל
כט,ג	הלוא	(=)	(=)	הל*	(=)	הל*	(=)	הל	(=)
כט,ד	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	הל	(=)
כט,ה	הלוא	(=)	(=)	הל*	(=)	(=)	(=)	הל	(=)

שמואל ב

ב,כו	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)
ג,לח	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)
ד,יא	הלוא	(=)	(=)	הל*	(=)	הל	הל	הל	הל
י,ג	הלוא	(=)	(=)	הל	(=)	(=)	(=)	הל	הל

יא,ג	הלוא	(=)	הלא	(=)	הלא*	(=)	הלא	הלא	(=)
יא,י	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הלא*	הלא*	(=)
יא,ב	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הלא	הלא	(=)
יא,בא	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הלא*	הלא	הלא
יג,ד	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הלא	הלא
יג,כח	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)
טו,לה	והלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)
טז,יט	הלוא	(=)	(=)	הלא*	(=)	(=)	(=)	הלא	הלא
יט,יד	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	הלא	הלא
יט,בג	הלוא	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)	(=)
<u>סה"ב</u>									
<u>יד א'</u>									
מלא:	34	34	32	29	28	25	25	19	15
חסר:	0	0	2	5	6	9	9	15	19
<u>יד ב'</u>									
מלא:	כנ"ל	כנ"ל	כנ"ל	34	28	31	29	21	כנ"ל
חסר:	כנ"ל	כנ"ל	כנ"ל	0	6	3	5	13	כנ"ל

ניתוח הממצא

הממצא שלפנינו משקף נתונים רבים ומגוונים. כדי לעמוד על משמעותם, עלינו לבדוק אותם לא רק במידת קרבתם לנוסח המסורה, אלא אף בזיקה לשלבי הכתיבה של כתבי היד. כשלב

ראשון ניתן להגדיר שתי קבוצות עיקריות: א. 'נוסח המסורה'.
ב. נוסחים 'חוץ-מסורתיים'.

קבוצות ותת-קבוצות של טיפוס הנוסח

א. 'נוסח המסורה': קבוצה זו כוללת את כל כתבי היד שבהם, בשלב יד א', שיעור הכתיבים הדומים לנוסח המסורה, בקטגוריה כולה, עולה על 75%. בקבוצה זו שלוש תת-קבוצות:

א-1: דמיון מוחלט לנוסח המסורה, ללא חריגים. לתת-קבוצה זו שייכים בטבלתנו כתבי היד הבאים: **הכתר, ש²**

א-2: דמיון בשיעור של למעלה מ-90%: כתב היד **מד**

א-3: דמיון בשיעור של 75% - 90%: כתבי היד **ש³, מ²**

ב. נוסחים 'חוץ-מסורתיים': קבוצה זו כוללת את כל כתבי היד שבהם, בשלב יד א', שיעור הכתיבים הדומים לנוסח המסורה, בקטגוריה כולה, פחות מ-75%, ואף בה שלוש תת-קבוצות:

ב-1: דמיון לנוסח המסורה בשיעור של 50% - 75%. לתת-קבוצה זו שייכים כתבי היד: **ו⁶, ק¹, רוי¹**

ב-2: דמיון לנוסח המסורה בשיעור של 25% - 50%: כתבי היד **פ¹, לו⁴, ב³**

ב-3: דמיון לנוסח המסורה בשיעור של עד 25%: כתבי היד **ו⁴, פ⁷, פ³, פר³**

נוסח הסופרים בתת-הקבוצה ב3

תת-הקבוצה ב3 - הרחוקה ביותר מנוסח המסורה - מציגה מסורת סופרים מושרשת, ששיטת הכתיב שלה בספר שמואל מנוגדת מכל וכל לשיטת המסורה. כתבי היד **פ³ ו- פר³**, משקפים את הכתיב החסר של 'הלא' בעקיבות מלאה, ואילו בכתבי היד **ו⁴ ו- פ⁷** יש פריטים בודדים של כתיב מלא, שאינם

משנים את הדמות ה'חוץ מסורתית' הקיצונית של שיטת הכתיב. ראוי לציין, כי כתבי יד מן הסוג הזה מצויים הן בספרד והן באשכנז לכל אורך ימי הביניים, והדבר חוזר ומאשר את מסקנותינו באשר לקיומן הממושך והמושרש של מסורות סופרים שלא מבית מדרשה של המסורה. להלן נדון גם בשיעור האחיזה שלהם בשני המרכזים הללו.

נוסח המסרנים בתת-הקבוצה ב3

לא פחות מֶאֱלֶף הוא חלקם של המסרנים-מגיהים בעיצוב הסופי של דמות הנוסח בתת-קבוצה זו. לכאורה היינו מצפים ממסרן, המשתמש במצחף מסורה כמצע לעבודתו, וממנו הוא מעלה את הערות המסורה על המצחף החדש, ועל פיו הוא אמור להגיה את הטקסט של הסופר, שיוציא מתחת ידו נוסח מוגה הקרוב ככל האפשר לנוסח המסורה. אבל למעשה מלמד אותנו הממצא שבטבלה, שתוצאה כזאת רחוקה מלהיות מובנת מאליה. רק אחד מארבעת המסרנים המיוצגים בתת-הקבוצה ב3 – המסרן-מגיה של כתב יד פ⁷ – אכן שינה בהגותיו ללא הכר את כתיבו ה'חוץ מסורתי' של הסופר, ושידרג אותו לשלב העליון בסולם הדיוק של נוסח המסורה. ומכאן שהיה ברשותו נוסח מופת ששימש לו בהגותיו. אולם כנגדו, שלושת המסרנים האחרים השאירו את כתיבו החסר של הסופר כמות שהוא. מכאן משמע, שלא היתה בידיהם עדות כלשהי על שיטת כתיבו של נוסח המסורה בקטגוריה זו, לא רק מצד הערות המסורה, שכאמור, אינן מתייחסות, במקרה זה של שיטה כוללת, לפריטי השיטה על אתרו של כל פריט, אלא גם מצד מצע הטקסט שברשותם.

אמנם פריט אחד, צורת 'והלוא' (שמואל ב' טו, לה), אכן הוגה על ידי מסרניהם של פ³ ו- פ³. אם בשל הערת מסורה קטנה של 'ל' (ית) ומל' (א), שהיתה צמודה אליה במצעם של המסרנים (פ³), ואם בשל מצע הטקסט עצמו, שכבר תוקן לפיה (פ³). עיקר עניינה של ההערה הוא בחריגות של הצורה היחידאית "והלוא", המצויה רק כאן, אבל אגב כך היא מציינת גם את הכתיב. המידע המיידית הזה על אתר הוא שגרם למסרנים הללו,

או לקודמיהם, להגיה את הכתיב, אבל הם לא היו מודעים לכך שמבחינת הכתיב של המסורה צורה זו אינה חריגה, אלא פריט מפריטי השיטה של ספר שמואל.

נוסח הסופרים והמסרנים בתת-הקבוצה ב2

תת הקבוצה ב2 קרובה מעט יותר לנוסח המסורה, אבל עדיין רוב פריטיה חסרים, ואינה יוצאת מגדר 'נוסח' חוץ-מסורתי'. בשלושת כתבי היד המייצגים אותה בטבלתנו – ב³, לו⁴ ו-פ¹ – אין הבדל בין נוסח הסופר-המעתיק לנוסח המסרן-המגיה. מבחינה זו מצטרפים כתבי היד הללו לקודמיהם, כעדות לחוסר הבקיאות של חלק גדול מן המסרנים בדמותו המדוקדקת של נוסח המסורה. מאידך, גם נוסחם של הסופרים-המעתיקים בתת-קבוצה זו טעון הסבר, באשר לגורמי החדירה של פריטי המיעוט בכתיב מלא לשיטה הבסיסית של כתיב חסר, העולה מרוב הפריטים. האם החדירה הזו היא פרי עימותים לא שיטתיים בגלגולים קודמים, לאו דווקא קדומים, בין נוסחים 'חוץ-מסורתיים' לנוסח המסורה, או שמא שורשי הכתיב חסר-העקיבות נעוצים אף הם במסורות סופרים קדומות, ובלתי תלויות בנוסח המסורה, בדומה לכתיב השיטתי החסר?

נוסח הסופרים והמסרנים בתת-בקבוצה ב1

תת-הקבוצה ב1 דומה במהותה ל-ב2, אלא שבה מגיעה חדירת הכתיב המלא לכדי רוב, אף כי לא רוב מכריע (בין 50% ל-75%). גם אותה מייצגים בטבלתנו שלושה כתבי יד: רוי¹, ו⁶ ו-ק¹. למרות הרוב של מופעי הכתיב המלא, אני כולל עדיין את תת-הקבוצה הזו במסגרת הנוסחים ה'חוץ מסורתיים' (קבוצה ב), מכיוון שנראה לי, כי קטגוריה כתיבית שאין בה רוב מכריע של פריטים הנוהגים לפי דרישת המסורה, אינה ראויה להיכנס לגדר 'נוסח המסורה'. לפיכך קבעתי את גבול המעבר לקבוצה א (נוסח המסורה) לשיעור קרבה של 75% לפחות.

בכל כתבי היד של בו שונה נוסחו של המסרן מזה של הסופר: בכתב היד **רוי'** השינוי קטן (שתי הגהות), ואין בו כדי לשדרג את מעמדו של הנוסח. כנגד זה בכתב היד **ק'**, יש בארבע ההגהות כדי לשדרג את הנוסח לדרגת הדיוק של א3, שהיא הפחות מדויקת מבין שלוש תת-הקבוצות המרכיבות את 'נוסח המסורה'. היחידי שהגהותיו מקפיצות את הנוסח אל גבולות נוסח המסורה המדויק (קבוצת-משנה א2) הוא מסרנו של כתב היד **ו'**⁶, שלאחר הגהותיו נותרו רק שלושה פריטים של כתיב חסר.

נוסח הסופרים והמסרנים בתת-הקבוצה א3

תת-הקבוצה א3 מעבירה אותנו לתחום מעגל המסירה של 'נוסח המסורה'. במסגרת זו אני כולל את כתבי היד, שבהם שיעור הקרבה של יד א' לנוסח המסורה נכנס לגדר של 'רוב מכריע', דהיינו: בין 75% ל-90%. אמנם רוב כזה עדיין אינו ראוי להיחשב כ'נוסח מסורה מדויק', ויש מקום לשיפורים נוספים, אבל ניתן לומר עליו, שכבר יצא מכלל הנוסחים ה'חוץ-מסורתיים', וטביעת האצבעות המובהקת של נוסח המסורה ניכרת הן בנוסחו של הסופר-מעתיק והן בנוסחו של המסרן-המגיה. מכאן ואילך, ייתכנו שדרוגים נוספים של הדיוק בעקבות עבודת המסרנים, כמומחש על ידי כתב יד **ש'**³, שבו הגיה המסרן - לפי נוסח מופת שבידו - את כל חמשת השינויים של כתיב חסר שנותרו בנוסח הסופר; אבל אפשר גם שדרגת הדיוק לא תשתפר בעקבות עבודת המסרן, כמודגם על ידי כתב היד **מ'**², שבו שתי הגהות, האחת מקרבת לנוסח המסורה (שמואל א' טו, יז) ואילו השנייה - מנוגדת לו (שמואל א' כו, א). בסופו של דבר נשאר מספר ההבדלים (ששה) על כנו. דוגמאות כאלה, של הגהות מסרן בניגוד לנוסח המסורה, מבליטות עוד יותר את קוצר ידם של מסרנים לזהות עד תום את דמותו המדוקדקת, אפילו במוקדי המסירה של נוסח המסורה עצמו.

נוסח הסופרים והמסרנים בתת-הקבוצה א2

קבוצת-משנה א2, שבה שיעור הקרבה של נוסח הסופר לנוסח המסורה הוא למעלה מ-90%, מיוצגת בטבלתנו על ידי כתב היד **מד** הספרדי. זהו שיעור קרבה הראוי להגדרה 'נוסח מסורה מדויק', והוא אופייני לשכבה דקה של כתבי יד ספרדיים. בחינת עבודתם הכוללת של הדייקנים שבסופרים והמסרנים שפעלו במסגרת מעגל המסירה של נוסח המסורה בימי הביניים מלמדת, שפרט למסרן ה'כתר', אהרן בן-אשר, לא הצליח איש להגיע לדיוק המושלם בכל קטגוריות הכתיב ובכל ספרי המקרא. מעטים הצליחו בכך במרבית הקטגוריות, ובהם גם המסרן של כתב היד **ש**² שבטבלתנו, שבקטגוריה שלפנינו הוא שווה ל'כתר' בדרגת הדיוק. בין המסרנים שהיה בידיהם נוסח מופת דומה בספר שמואל יש למנות גם את המסרנים של **פ**⁷ ו-**ש**³, שכאמור, הגיהו את כל ההבדלים בנוסח הסופרים בקטגוריה זו, אבל אין פירושו של דבר, שכך היה המצב בכל הקטגוריות ובכל הספרים. בשאלה זו נוסיף לדון בפרק הבא.

טבלת ספר מלכים

דוגמאות לחוסר האחידות בין המסרנים באשר להעלאת המסורה הקטנה על הדף מתוך

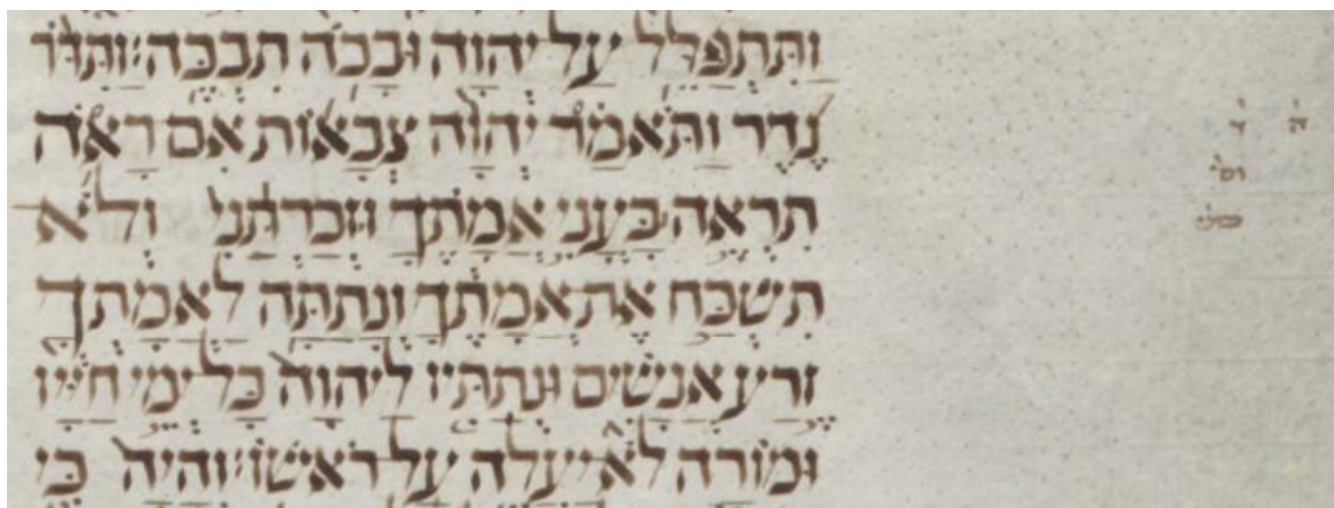
ש"א א, יא

כתר ארם צובה

וְהַלֵּל נֶרְדָּוָה אִמֹר יְהוָה צְבָאוֹת אִם
רָאוּ תְּרַאֲהוּ בְעַם אֲמִתָּךְ וּזְכַרְתָּ
וְלֹא תִשְׁכַּח אֶת אֲמִתָּךְ וְנִתְּתָה לְאִמִּתָּךְ
וְהָעַם אֲנִשִּׁים וְנִתְּתָה לַיהוָה מִיָּמֶיךָ
חַיִּים וְסוּדָה לֹא יִשְׁכַּח עַד רֵאשִׁית
וְהוֹבִיחַ הַרְבֵּה לְהַתְּפִלָּה לְפָנֵי יְהוָה

וּבְכֹהֵן תִּבְכּוּ וּבְתֹלָדִי	ל
עַד וּבְאַגְוִי יִהְיֶה	ה
יִבְאֹת אֶסְרֶהָ	ו
לִי אֶהְיֶה כְּעֵי אֶבְיָה	ז
וּבְכֹהֵן יִהְיֶה הַטָּהוֹר	ח
תִּשׁוּבָה אֶת אֶבְיָה	ט
וְעַתָּה אֶבְיָה זֶרַע	י
אֲנֹשִׁים וְעַתָּה יָדִי	יא
לִי הָיְתָה כָּל יְכִיָּה חַת	יב
חֲלִיף וְכִיָּה לֹא יָדָה	יג
וְעַתָּה עַד אֲשֶׁר יָדָה	יד

להשלמת התמונה נעבור עתה לטבלת ספר מלכים, המעמידה להשוואה שבעה מצחפי מסורה ודפוס ראשון אחד. כאמור לעיל (בראשית עיוננו המשוה), פריטי הכתיב המלא של 'הלוא' בספר זה, לפי נוסח המסורה, הם במיעוט (י"ז מלאים כנגד כ"ח חסרים), ועל כן הם נמנים על ידי המסורה. המניין הזה הוא אפוא סימן היכר מובהק לנוסח המסורה בקטגוריה זו. במצחפי המסורה בא הדבר לידי ביטוי בהערות 'מסורה קטנה', הנרשמות על ידי המסרן בשולי הפריטים הרלוונטיים, בזו הלשון: 'י"ז מלא בסיפרא'. בכתב יד ה'כתר', בסיס ההשוואה בטבלתנו, בולט הרישום הזה: הערה כזו נרשמה ליד 16 מתוך 17 הפריטים. מאידך מעידה הטבלה, שלא נוצרה מסורת מחייבת כלשהי בקרב המסרנים, לגבי מספרן ומיקומן של הערות 'המסורה הקטנה' המועלות על הדף. בצד ריבוי ההערות המשתקף ב'כתר', משקפים שלושה מכתבי היד שבטבלה (ש³, ו⁴ ו-⁴3) חסכנות יתירה ברישום ההערות (הערה אחת בלבד, הממוקמת בכל כתב יד במקום אחר). שאר כתבי היד מצויים אי שם בתווך, אחד המרבה (פר³) ואחד הממעיט (לו¹², פ⁷).

צורת 'הלוא' בספר מלכים והערות המסורה

סימני הטבלה:

(מס"ק) : מסורה קטנה

(=) זהה לנוסח המסורה

(-) אין מסורה על אתר

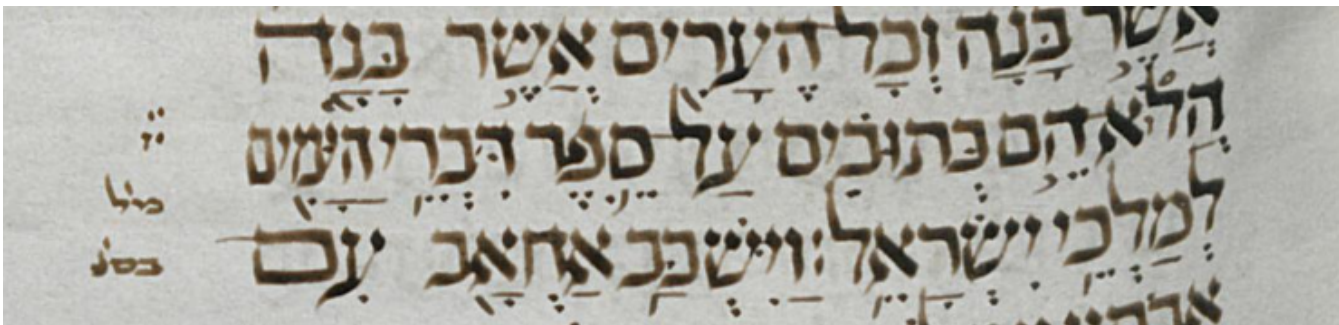
(*) בתיבו של הסופר תוקן ע"י המסרן-המגיה לנוסח המסורה

פסוק	הכתר	מס"ק	ש ³	פ ⁷	פר ³	לו ¹²	ו ⁴
<u>מלכים א</u>							
א,יא	הלוא	י"ז מל' בסיפ'	(-) (=)	(*) הלוא	(*) הלוא (מס"ק)	הלוא (-)	הלוא (-)
ב,מב	הלוא	י"ז מל' בסיפ'	(-) (=)	(=) (מס"ק)	(*) הלוא (מס"ק)	הלוא (-)	הלוא (-)
יא,מא	הלוא	י"ז מל' בסיפ'	(-) (=)	(*) הלוא (מס"ק)	(*) הלוא (מס"ק)	הלוא (-)	(-) (=)
טו,ז	הלוא	י"ז מל' בסיפ'	(-) (=)	(=) (מס"ק)	(*) הלוא (מס"ק)	הלוא (-)	(-) (=)
טז,יד	הלוא	י"ז מל' בסיפ'	(-) (=)	(=) (מס"ק)	(*) הלוא (מס"ק)	הלוא (-)	הלוא (-)
כב,יח	הלוא	י"ז מל' בסיפ'	(-) (=)	(-) (=)	(*) הלוא (מס"ק)	הלוא (מס"ק)	(*) הלוא (מס"ק)

הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	(*) הלא (מס"ק)	(-) (=)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	כב,לט
<u>מלכים ב</u>							
הלא (-)	הלא (-)	הלא (-)	(=) (מס"ק)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	א,יח
הלא (-)	הלא (-)	הלא (-)	(*) הלא (-)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	ה,יג
הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	הלא (-)	(*) הלא (-)	הלא (-)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	ו,יא
הלא (-)	הלא (-)	הלא (-)	(-) (=)	(-) (=)	(-)	הלוא	ו,לב
הלא (-)	הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	(-) (=)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	י,לד
(-) (=)	הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	(=) (מס"ק)	(=) (מס"ק)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	יב,כ
הלא (-)	(-) (=)	(*) הלא (מס"ק)	(-) (=)	(-) (=)	י"ז מל'	הלוא	יג,ח
הלא (-)	הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	(-) (=)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	טו,כא

הלא (-)	הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	(-) (=)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	יח, כב
הלא (-)	הלא (-)	(*) הלא (מס"ק)	(-) (=)	(-) (=)	י"ז מל' בסיפ'	הלוא	כ, יט
סה"כ							
יד א'							
2	1	0	13	16		17	מלא:
15	16	17	4	1		0	חסר:
יד ב'							
2	3	13	17	כנ"ל		כנ"ל	מלא:
14	14	4	0	כנ"ל		כנ"ל	חסר:

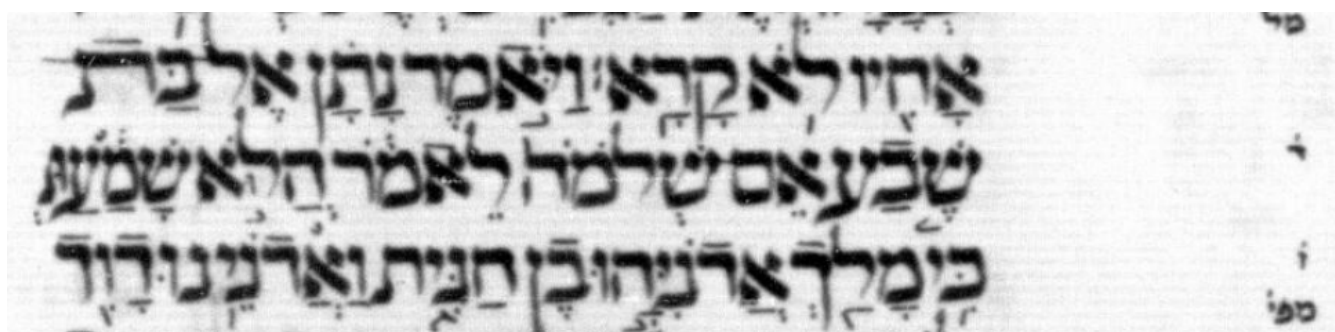
הערות המסורה כגורם לעיצוב הנוסח במצחפי מסורה

ב3 מ"ב כב,לט הגהת מסרן מקומית לפי הערת מס"ק

41 מ"א בב, יח הגהת מסרן מקומית לפי הערת מס"ק

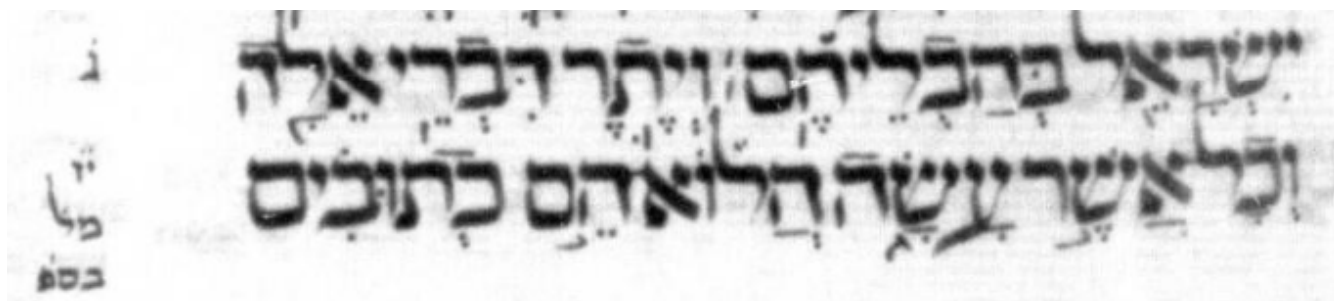
77 מ"א א, יא הגהת מסרן לפי נוסח מופת (ללא הערת מס"ק)

73 מ"א א, יא הגהת מסרן מקומית לפי הערת מס"ק

73 מ"א טז, יד הגהת מסרן מקומית לפי הערת מס"ק

פ' מ"א טז, יד נוסח הסופר – מעתיק קרוב יותר לנוסח המסורה

עיקוב צמוד ומדוקדק אחר עבודתם השוטפת של המסרנים בהעלאת המסורה על הדף, ואחר הזיקה שבין הפעולה הזו למלאכת ההגהה של נוסח הסופר, חושף את אחד הגורמים העיקריים לקוצר היד המתמשך, בנסיון להגשמת האידיאה של האחדת הנוסח סביב דמותו המובהקת של נוסח המסורה, והוא: חוסר היכולת של המסרנים, ברובם המכריע, למצות את המידע האצור בהערות המסורה עד תומו.

נתבונן, לדוגמה, בעבודת שני המסרנים של כתבי היד הספרדיים ⁴ ו-³ב. כל אחד מהם קיבל מן הסופר נוסח 'חוץ-מסורתי' מובהק, והעלה, בהתאם למצע שהיה ברשותו, הערת מסורה קטנה אחת – י"ז מל' (א) בספ' (רא) – בסמוך לאחד מהפריטים. ההערה הזו שימשה לו, תוך כדי עבודתו, כאסמכתא להגהת הכתיב החסר על אתר, אבל לא מעבר לכך. אף שיש בהערה מידע עלמספר החריגים וכתיבם בספר כולו, לא יכלו המסרנים לעשות בו שימוש מעשי כדי לתקן את כל הכתיבים המנוגדים למסורה, בהיעדר רמזים זמינים לאיתור הפריטים הנוגעים בדבר, ובהיעדר זמן לבירורים ולחיפושים הכרוכים בכל מידע שאינו זמין ומיידי. דמותו של הנוסח ה'חוץ-מסורתי' שכתב הסופר, לא נשתנתה, אפוא, באורח מהותי, גם לאחר עבודת המסרן.

היכולת המוגבלת של המסרנים במיצוי המידע של הערות המסורה למלאכת ההגהה, באה לידי ביטוי גם בכה"י לו¹² ו-פר³ האשכנזיים. גם כאן קיבלו לידיהם נוסח 'חוץ-מסורתי' מובהק,

וגם כאן נעשו ההגהות בהשפעתן המיידית של ההערות הצמודות, אלא שבמצעם היו יותר הערות: שלוש נרשמו בכ"י לו²¹, ושלוש עשרה בכתב יד פר³.

אמנם דוגמה זו האחרונה מצביעה על כך, שגם במסגרת התהליך הזה יש אפשרות של התקרבות בשיעור ניכר לנוסח המסורה, אם יש בידי המסרן מספר גדול של הערות 'מסורה קטנה', שהרי מסרן פר³ הגיה בדרך זו 13 מתוך 17 ההבדלים; אבל תהליכי התקרבות התלויים בנוכחותן המיידית של הערות מסורה קטנה, הם מטבע הדברים בעלי אופי אקראי ומקומי, ואין בכוחם לשנות בגלגול מסירה אחד את אופיו ה'חוץ-מסורתי' הכולל של נוסח נתון. הדבר ניכר בעבודת המסרן של פר³, שבספר מלכים הגיה בשלושה רבעים מן ההבדלים, בזכות הכמות הניכרת של ההערות שהעלה על הדף, אך נאלץ בספר שמואל להשאיר את נוסחו ה'חוץ-מסורתי' המובהק של הסופר-המעתיק כמות שהוא, בהיעדר הערות 'מסורה קטנה' על אתר שינחוהו כיצד לתקן.

כנגד חוסר היעילות של מנגנון המסורה כמכשיר מעשי להשלטת 'נוסח המסורה' במרכזי המסירה היהודיים, מתבלטת יעילותם של ספרי המופת לאותה מטרה. כתב היד הספרדי פ⁷ ממחיש לנו, בשני גלגולים של מסירה, את ההבדל הגדול שבין שני התהליכים. נתחיל בספר מלכים: בניגוד לארבעת כתבי היד הקודמים, הצליח המסרן להגיה את כל ההבדלים שנותרו בנוסחו של הסופר, למרות שרק באחת מן ההגהות יש הערת מסורה קטנה כנגדה. אין פירושו של דבר שמסרן זה היה מיומן יותר מחבריו במיצוי המידע שבהערות המסורה. כבר ראינו, בטבלת ספר שמואל, שמסרן זה הגיה גם שם את כל הבדלי גרסאות הסופר, בלא שהיתה לפניו הערת מסורה קטנה כלשהי, והעלה באחת את דרגת הדיוק של הנוסח מתחתית הסולם לשלבו העליון. אין זאת אלא שבאמתחתו של המסרן הזה היה 'נוסח מסורה' למופת, שלפיו הקפיד להגיה את נוסח הסופר-המעתיק.

בניגוד לנוסחו של המסרן-המגיה בספר מלכים, שבעקבותיו הגיע פ⁷ לדרגת הדיוק העליונה של תת-הקבוצה או, משקף נוסחו של הסופר-המעתיק במלכים תהליך התקרבות חלקי, שהתרחש בגלגול הקודם של הנוסח ששימש מצע לסופר, דהיינו: הבדל מהותי בין מצב הכתיב בספר שמואל, שהוא 'חוץ-מסורתי' מובהק, ומצבו בספר מלכים, שבו נותרו רק ארבעה שינויים מתוך שבעה עשר. כאילו סטרציה קולעת להבנת התהליך הזה, יכול לשמש התהליך הנגלה לעינינו בגלגול הנוכחי של כתב יד פ³, שבו נוצר הבדל דומה בין ספר שמואל לספר מלכים לאחר תיקוני המסרן (כאשר למסרן, כפי הנראה, 13 הערות מסורה קטנה על אתרן בענייני הכתיב בקטגוריה הנידונה בספר מלכים, ורק הערה אחת בענייני הכתיב בקטגוריה הנידונה בספר שמואל).

תמונת מצב כוללת של המציאות הכתיבית במצחפי

מסורה של ימי הביניים

שתי הטבלות שהעמדנו לעיל, הדגימו את המתודה המתבקשת על מנת לחשוף באופן אמפירי את הטיפולוגיה של הכתיב, השוררת במציאות הטקסטואלית המקראית של ימי הביניים בספרד ובאשכנז. באמצעות מתודה זו ניתן לא רק לגלות את עצם קיומם של טיפוסים כתיב השונים באופן מהותי מ'נוסח המסורה', אלא גם לעקוב אחר גלגוליהם ותהליכי המסירה שלהם, וכן אחר תהליכי המאבק לעקירתם, ומידת הצלחתו של המאבק הזה.

ומה שחשוב ביותר לענייננו: מתודת המיון הטיפולוגי מאפשרת לנו להתרומם מעל לעצים הרבים של המסירה המקראית בימי הביניים, ולהתבונן ממעוף הציפור ביער כולו. באמצעות ההתבוננות הכוללת הזאת נוכל למפות במידה רבה של דיוק את

גבולות הקיום של התופעות והתהליכים המאפיינים את המציאות הכתיבית, הן מזווית הראיה של הזמן והן מזווית הראיה של המקום. בהקשר מאמרנו זה, העוסק בכתבי היד שהיו לפני רש"י ותלמידיו, נתונים מעיינינו, בראש ובראשונה, לאפשרות ההגדרה הכוללת של המציאות הטיפולוגית באזור האשכנזי, שבו חיו ופעלו רש"י ומפרשי המקרא האחרים מבית מדרשו. כבר הזכרנו את העובדה, שהכתיב ב'דיבורי המתחיל' וביטויים של המפרשים הללו אינו משקף את כתיבו של נוסח המסורה. כמו כן הזכרנו בראשית המאמר את דעתם של חוקרים על התופעה. ראוי אפוא, שבטרם נדון בעניין לגופו, ננסה לאבחן איבחון כולל את טיבה של המציאות הכתיבית ששררה בחבל אשכנז, בימי הביניים בכלל, ובמאות י"ב עד ט"ו בפרט, בהשוואה למציאות הכתיבית הספרדית באותה תקופה.

לצורך האמינות הסטטיסטית של התמונה אנחנו חייבים להעביר בכור המצרף של המיון הטיפולוגי מספר גדול של כתבי יד, פי כמה מזה ששימש אותנו בהדגמה דלעיל. בחרנו אפוא ב-70 כתבי יד מאשכנז ומספרד מהמאות 12-15, כמעט כולם מצחפי מסורה של תנ"ך שלם. עליהם הוספנו גם את הדפוס הראשון של תנ"ך שלם, סונצ'ינו 1488, שאפשר לראותו כפרכוס אחרון, וכחתימה, של המציאות ה'חוץ-מסורתית' המובהקת בעידן כתבי היד - מציאות, שהנסיבות החדשות של מהפכת הדפוס העבירו אותה עד מהרה מן העולם.^[47]

את הבדיקה של כתבי היד הנ"ל ערכנו, לפי העקרונות שהוצגו לעיל, בשני רבדים: א. רובד הסופר-המעתיק. ב. רובד המסרן-המגיה. את התוצאות מיינו לפי החלוקה לקבוצות ולתת-קבוצות כדלעיל. בכל קבוצה הוצג החומר לפי חלוקה גיאוגרפית, היינו: ספרד מול אשכנז. תחילה הוצג הממצא של נוסח הסופרים, כדי לקבל תמונה כוללת על שיעור התפוצה והיקף האחיזה של הטיפוסים השונים באזורי המסירה הנ"ל, כהשתקפותם במלאכת הסופרים ובמורשתם. לאחר מכן הוצג הממצא של נוסח המסרנים (היינו: נוסח הסופר לאחר הגהת

המסרן), כדי להתרשם ממידת ההצלחה של המסרנים, באזורים השונים, לקדם את התהליך של האחדת הנוסח לפי קווי ההיכר המובהקים של 'נוסח המסורה'. והרי הממצא:

נוסח הסופרים

קבוצה א': 'נוסח המסורה'

1א ספרד: ש² סה"ב: 1

אשכנז: אין סה"ב: 0

2א ספרד: ש²; לו⁵; מד; פ¹¹; פ¹⁴; פ¹⁷; סה"ב: 9
פי; פר²; רומ;

אשכנז: אין סה"ב: 0

3א ספרד: ו⁵; מ²; פ⁵; פ¹⁰; פ¹⁸; פר⁴; סה"ב: 9
ק²; קמ²; ש³

אשכנז: אין סה"ב: 0

קבוצה ב': נוסחים 'חוץ-מסורתיים'

1ב ספרד: ו⁶; וי²; לו⁸; לו⁹; לו¹⁰; מ⁴; סה"ב: 13
פ⁴; פ¹⁹; ק³; קמ¹; קמ³; מ³

אשכנז: רוי¹ סה"ב: 1

2ב ספרד: אס; ו³; וי³; לו⁴; מ¹; פ⁶; סה"כ: 7
פ¹²;

אשכנז: לו³; פ¹; פ² סה"כ: 3

3ב ספרד: ב³; ו⁴; ו⁷; לו¹; לו⁷; מ⁵; מי; סה"כ: 11
פ⁷; פ¹³; פ¹⁶; ק⁴;

אשכנז: ב¹; ב²; ו¹; ו²; וי¹; לו⁶; פ³; סה"כ: 15
פ⁵; פ⁸; פ⁹; פר¹; פר³; לו¹¹;
לו¹²; סונ

סה"כ: 70

נוסח המסרנים

כתוצאה מהגהות המסרנים עברו מקבוצה ב' (נוסח
'חוץ-מסורתי') לקבוצה א' ('נוסח המסורה') 10 כתבי יד, כולם
ספרדיים, כדלהלן:

מעבר קיצוני מתת-הקבוצה ב3 ל-א1: לו¹; פ⁷

מעבר חד מתת-הקבוצה ב3 ל-א2: מי

מעבר חד מתת-הקבוצה ב1 ל-א1: פ⁴

מעבר חד מתת-הקבוצה ב1 ל-א2: ו⁶; לו⁸; לו⁹

מעבר מתון מתת-הקבוצה ב1 ל-א3: מ⁴; ק¹

ששה כתבי יד ספרדיים אחרים שיפרו את דרגת הדיוק שלהם
במסגרת קבוצה א' כדלקמן:

מעבר מתת-הקבוצה א3 ל-א1: ש³

מעבר מתת-הקבוצה א2 ל-א1: פ¹⁴

מעבר מתת-הקבוצה א3 ל-א2: פ¹⁵; פ¹⁸; פר⁴; קמ²

בין כתבי היד האשכנזיים לא חל כמעט שינוי בדמות הכתיב שלהם כתוצאה מעבודת המסרן, פרט לכתב יד ב¹ שעלה דרגה אחת במסגרת קבוצה ב': מ-ב3 ל-ב2

הערות ומסקנות

א. הצד השווה למציאות האשכנזית והספרדית כאחד, ששניהם מעידים על תשתית חזקה וקדומה של כתיב 'חוץ-מסורתי', שהחזיקה מעמד במשך מאות שנים, למרות השאיפה האידיאלית של העוסקים במלאכת המסירה לעקור אותה. הממצא העולה מבדיקת נוסח הסופרים בכתבי היד דלעיל (מהמאות 12-15), מעיד על שליטה עמוקה של הכתיב ה'חוץ-מסורתי' באשכנז, ועל היותו רוב גם בספרי ספרד: בנוסח הסופרים לא הגיע אף כתב יד אשכנזי מתוך ה-20 שנבדקו למעמד של 'נוסח המסורה', וכן 31 מתוך 51 כתבי היד הספרדיים שנבדקו.

ב. עם זאת, הממצא הספרדי מוכיח כי בחבל ארץ זה התנהלה פעילות נמרצת יותר לשינוי המצב הזה. כפי הנראה חברו הנסיבות השונות בספרד להשתלשלות שאפשרה זאת: בניגוד לאשכנז נמצאו בספרד גם ספרים שהכילו גרסאות מובהקות של 'נוסח המסורה', ונוסחם היה מדויק יותר לא רק בטקסט עצמו, אלא גם בהערות המסורה שהופיעו בהם, אשר מלבד דיוקן היו לרוב גם מרובות ו/או מפורטות יותר. תשתית זו אפשרה מודעות

נרחבת ועמוקה יותר להבדלים בין הנוסחים מבחינת התאמתם להערות המסורה, ובעקבותיה פעילות מסרנית אינטנסיבית, בעיקר במאות האחרונות של ימי הביניים, הן מצד הסופרים עצמם, והן מצד מסרנים מומחים, להפצת נוסחם המדוקדק של הספרים הללו דוקא. צירוף גורמים אלה תורם להבהרת ההבדל בין ספרד ואשכנז במהירות היחסית שבה נעה המציאות הטקסטואלית לכיוון נוסח המסורה, הבדל שבולט בטבלאות שלפנינו: בניגוד לכתבי היד האשכנזיים, הגיעו 20 מתוך כתבי היד הספרדיים למעמד של 'נוסח המסורה', ולמעלה ממחציתם (55%) – בדרגות דיוק גבוהות (א1 ו-א2). לא זו אף זו: כארבע חמישיות (79%) מכתבי היד האשכנזיים מצויים ב**נוסח הסופרים**, בתת-הקבוצה ב3, הרחוקה ביותר מ'נוסח המסורה', בעוד שבספרד שייכים לקטגוריה זו רק כחמישית (21%) מכתבי היד. **בנוסח המסרנים** קל לזהות כי עבודת המסרנים על כתבי היד בספרד היא משמעותית, ורבת השפעה על התאמת הטקסטים עצמם לנוסח המסורה, בעוד שבאשכנז אין לה כמעט כל השפעה, והמסרנים מסתפקים בהעתקת הערות המסורה למצחף, תוך התערבות מזערית, אם בכלל, בטקסט עצמו.

סיכום

תמונת המצב הטקסטואלית של ספרי מקרא בקהילות היהודיות בארצות אירופה בימי הביניים, המתקבלת ממחקרנו זה, מאפשרת לנו לשוב לשאלת נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו. ניתן עתה לטעון בבירור כי גרסאות הנוסח, המופיעות בציטוטי פסוקים שבפרושיהם, אין מקורן בטעויות סופרים ואשגרות מעתיקים. גרסאות אלה משקפות בבירור את נוסח

ספרי המקרא שהיו לפניהם: ספרים 'חוץ מסורתיים', שייצגו מסורות סופרים עתיקות מקבילות לנוסח המסורה, אשר הוו את הרוב המכריע של ספרי המקרא בכל קהילות אשכנז, לאורך כל ימי הביניים, ועד ראשית עידן הדפוס.

;